1/2018 Vol.8

vědecký časopis
scientific journal

SHSE

Socioekonomické a humanitní studie
Socio-Economic and Humanities Studies

- Jana BÁRTOVÁ
  Zapojení rozvojové spolupráce do post-konfliktní rekonstrukce v subsaharské Africe
- Dagmar BLATNÁ
  Analýza vztahu míry rizika chudoby, ekonomické aktivity a vybraných socio-ekonomických ukazatelů v ČR v období 2005–2016
- Karel MAREK, Endre TÓTH
  Dilemata manažerů při řešení problémů a sporů
- Agipa MONOBAYEVA, Petr HÁJEK, Maira IEMBEKOVA
  Development of Entrepreneurship Education in Kazakhstan: The Need for Government Regulation
- Štěpán PÍRKO
  Investice do volatility jako odpověď na nízké výnosy

Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS

1/2018 Vol.8
Socioekonomické a humanitní studie
Socio-Economic and Humanities Studies

VYDAVATEL / PUBLISHER: Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS, a.s.
Nárožní 2600/9, 158 00 Praha 5
IČ: 61858307

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

ŠÉFREDAKTOR / EDITOR IN CHIEF: **František Pavelka** (frantisek.pavelka@ambis.cz)

ODBORNÝ EDITOR / SCIENTIFIC EDITOR: **Josef Palán** (josef.palan@ambis.cz)

EDITOR ANGLICKÉ VERZE / ENGLISH EDITOR: **Markéta Pokorná** (marpok@gmail.com)

VÝKONNÝ REDAKTOR / EXECUTIVE EDITOR: **Pavel Sladký** (sehs@sehs.cz)

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD

ČLENOVÉ REDAKČNÍ RADY / MEMBERS OF EDITORIAL BOARD:

John Anchor — University of Huddersfield, GB
Hana Březinová — Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS, CZ
Fabian Christandl — Fresenius of Applied Sciences Cologne, DE
Jan Čadil — Unicorn College, CZ
Ludmila Čírtková — Policejní akademie České republiky v Praze, CZ
Bojka Hamerníková — Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS, CZ
Lukáš Herout — Česká zemědělská univerzita v Praze, CZ
Pavel Janíčko — Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS, CZ
Jozef Klučka — Žilinská univerzita v Žilině, SK
Vojtěch Krebs — Vysoká škola ekonomická v Praze, CZ
Václav Kupec — Vysoká škola finanční a správní, CZ
Václav Liška — České vysoké učení technické v Praze, CZ
Jan Lojda — Vysoká škola technická a ekonomická v Českých Budějovicích, CZ
Ivan Malý — Masarykova univerzita, CZ
Ingrid Matoušková — Škoda auto vysoká škola Mladá Boleslav, CZ
Juraj Nemec — Masarykova univerzita, CZ
Ladislav Průša — Výzkumný ústav práce a sociálních věcí Praha, CZ
Slavomíra Svátková — Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, CZ
Jarygina Irina Zotovna — Finanční univerzita Moskva, RU

Přebírání materiálů je povoleno s prokazatelným souhlasem autora a redakční rady.
Reproduction of articles is subject to explicit prior consent of the author and the Editorial Board.

GRAFICKÁ ÚPRAVA A SAZBA / LAYOUT AND TYPESETTING: Veronika Bartoňová (mei_liu@email.cz)
TISK / PRINT: Carter Reproplus, s.r.o.
REGISTRAČNÍ ČÍSLO / EVIDENCE NUMBER: MK ČR E 19842
ISNN: ISSN 1804-6797
ISSN ONLINE VERZE / ISSN OF THE ONLINE VERSION: ISNN 1804-6800
URL: **www.sehs.cz**
PERIODICITA / PERIODICITY: Bianually
DISTRIBUCE / DISTRIBUTION: SEND Předplatné, s.r.o.
Vyšlo v Praze 25. června 2018. / Published in Prague on 25 June 2018.

© Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut — AMBIS

OBSAH ČÍSLA

EDITORIAL

FRANTIŠEK PAVELKA 2

ODBORNÉ STATĚ / SCIENTIFIC ARTICLES

JANA BÁRTOVÁ 5

Zapojení rozvojové spolupráce do post-konfliktní rekonstrukce v subsaharské Africe

The Use of Development Aid in Post-Conflict Reconstruction in Sub-Saharan Africa

DAGMAR BLATNÁ 37

Analýza vztahu míry rizika chudoby, ekonomické aktivity a vybraných socio-ekonomických ukazatelů v ČR v období 2005–2016

Analysis of the Relationship between Risk of Poverty, Economic Activity and Selected Socio-Economic Indicators in the Czech Republic in the Period 2005–2016

KAREL MAREK, ENDRE TÓTH 65

Dilemata manažerů při řešení problémů a sporů

Managers' Dilemmas when Solving Problems and Disputes

AGIPA MONOBAYEVA, PETR HÁJEK, MAIRA IEMBEKOVA 89

Development of Entrepreneurship Education in Kazakhstan: The Need for Government Regulation

Rozvoj podnikatelského vzdělávání v Kazachstánu: potřeba vládní regulace

ŠTĚPÁN PÍRKO 125

Investice do volatility jako odpověď na nízké výnosy

Volatility as an Asset in Low Yield Investment Environment

ZAPOJENÍ ROZVOJOVÉ SPOLUPRÁCE DO POST-KONFLIKTNÍ REKONSTRUKCE V SUBSAHARSKÉ AFRICE[1]

THE USE OF DEVELOPMENT AID IN POST-CONFLICT RECONSTRUCTION IN SUB-SAHARAN AFRICA

Jana Bártová

ABSTRAKT

Rozvojová spolupráce je v současné době v podstatě neoddělitelnou součástí mezinárodních vztahů, stejně jako angažovanost mezinárodního společenství v pomoci státům potýkajícím se s konflikty či jejich následky. Stále se rovněž zdůrazňuje nutnost zlepšovat efektivitu rozvojové spolupráce. V souladu s touto potřebou se stať zaměřuje na specifičnost rozvojové spolupráce v kontextu post-konfliktní rekonstrukce v subsaharské Africe. V případové studii je zkoumáno zapojení mezinárodního společenství do ekonomicko-sociální oblasti poválečné obnovy Rwandy. Stěžejním výsledkem stati je právě sloučení rozvojové spolupráce a post-konfliktní rekonstrukce do jednoho metodologického rámce, který vychází z jejich společných cílů a zdůrazňuje konkrétní situaci post-konfliktních zemí, čímž zdůvodňuje odlišnost zapojení rozvojové (humanitární) pomoci v jiných případech.

Klíčová slova: *rozvojová spolupráce, post-konfliktní rekonstrukce, subsaharská Afrika, humanitární pomoc, ekonomický rozvoj, Rwanda*

JEL klasifikace: F51, O13, O15

[1] Článek je zpracován jako výstup výzkumného projektu IGA VŠE „Strukturální problémy subsaharských ekonomik“, č. F2/3/2018 registrovaného u Vysoké školy ekonomické v Praze.

ABSTRACT

Today, development cooperation is an integral part of international relations together with the involvement of the international community in helping states that struggle with conflicts or their consequences. There is also a growing emphasis on the need to improve the effectiveness of development cooperation. In line with this need, this article focuses on the specificity of development cooperation in the context of post-conflict reconstruction in Sub-Saharan Africa. The case study examines the involvement of the international community in the economic and social area of the post-war reconstruction of Rwanda. The main conclusion of this paper is the merger of development cooperation and post-conflict reconstruction into a single methodological framework based on their common goals, emphasizing the specific situation of post-conflict countries and thus justifying the difference in the use of development (humanitarian) aid in other cases.

Key words: *development aid, post-conflict reconstruction, Sub-Saharan Africa, humanitarian aid, economic development, Rwanda*

JEL classification: F51, O13, O15

ÚVOD

Tato stať se zabývá tématem rozvojové spolupráce ve státech subsaharské Afriky, jež právě začínají etapu post-konfliktní rekonstrukce. Lze spíše konstatovat, že většina tamních států se v tuto chvíli s konflikty potýká, a proto se může zdát, že na prvním místě by měla být snaha o jejich ukončení a vyřešení, na druhou stranu musí být tyto země připraveny na etapu po konfliktu, aby se s následky uměly co nejlépe vyrovnat, a tak je téma post-konfliktní rekonstrukce neméně důležité. Většina subsaharských států je podporována zahraničím ve formě humanitární a rozvojové pomoci, a to jak v průběhu konfliktů, tak po jejich ukončení.

Cílem této stati je ukázat, jak se oficiální rozvojová spolupráce (ODA) zapojuje do post-konfliktní rekonstrukce států. S využitím jednopřípadové studie bude tento jev demonstrován na post-konfliktní rekonstrukci Rwandy po roce 1994, kdy byla ukončena genocida a dlouholetá občanská válka. Stať bude zároveň hledat odpověď na otázku, zda v případě Rwandy reagovala ODA na její specifické potřeby po ukončení konfliktu.

Stať vychází z prací autorů, kteří se zabývají ekonomickým rozvojem a mimo jiné i rozvojovou spoluprací (Todaro a Smith; Radelet; Perkins; Sen a další), a dále

autorů zabývajících se post-konfliktní rekonstrukcí (Collier; Miall et al. atd.). Většinou jsou ale obě problematiky zkoumány odděleně, a proto budou v této stati sloučeny do společného teoreticko-metodologického rámce, který bude sloužit jako východisko pro empirickou část (případovou studii Rwandy). Stať je rozdělena do dvou částí. V první kapitole budou vymezena teoreticko-metodologická východiska — nejdříve budou popsány rozvojová spolupráce a post-konfliktní rekonstrukce jako samostatné koncepty a nakonec budou tyto koncepty sloučeny. Druhá kapitola – případová studie Rwandy — bude vycházet z první kapitoly a bude v ní zkoumáno zapojení ODA do post-konfliktní rekonstrukce v praxi.

Rwanda byla dlouho zmítána napětím mezi dvěma hlavními etniky (Hutu a Tutsi), které vyústilo v genocidu v roce 1994. Tu se nakonec podařilo zastavit a v zemi byl po mnoha letech nastolen mír. Jelikož měl však konflikt na celkovou situaci Rwandy zničující vliv, bylo nutné obnovit fungování země, nastartovat její rozvoj a zajistit, aby se konflikt již neobnovil.

V této případové studii bude ukázáno zapojení ODA do post-konfliktní rekonstrukce v ekonomicko-sociální oblasti. Tato kapitola by měla rovněž poskytnout odpověď na výše položenou výzkumnou otázku.

Od genocidy uběhlo již přes dvacet let a Rwanda od té doby udělala značný pokrok ve svém rozvoji (lze například soudit dle naplnění cílů MDG). Vyvstává tedy otázka, zda tento úspěch nastal díky efektivní post-konfliktní rekonstrukci a zapojení ODA. Na tuto otázku je velmi těžké najít odpověď, jelikož je nutné posuzovat všechny aspekty jako celek. Cílem této stati tedy není posoudit, zda byly ODA a post-konfliktní rekonstrukce efektivní ani zda ke zlepšení ekonomických ukazatelů ODA přispěla — případová studie se totiž zaměřuje pouze na ekonomicko-sociální oblast a opomíjí např. politickou, ústavní či bezpečnostní oblast nebo institucionální vývoj, což jsou rovněž důležité aspekty pro fungování státu.

1 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1.1 ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE

Hospodářská situace jednotlivých zemí se velmi liší, a aby mohl být tento stav zlepšen, je nutné zaměřit se na faktory, které ekonomiku zemí ovlivňují

(např. politická nestabilita a přítomnost konfliktů různých druhů). Tato stať se věnuje zemím subsaharské Afriky, jejichž ekonomická úroveň se ve většině případů podstatně odlišuje například od úrovně západních zemí. K těmto rozdílům a jejich prohlubování dochází vlivem různých událostí (např. historických); příkladem může být kolonialismus, jenž je považován za jednu z příčin chudoby bývalých kolonií (Todaro a Smith, 2012). Jejich nynější ekonomická úroveň je zpravidla velmi nízká, vysoké procento obyvatel žije pod hranicí chudoby. Tyto země stagnují nebo se zlepšují velmi pomalu nejen v ekonomickém růstu, ale v celkovém rozvoji. Rozvinuté ekonomiky jsou si těchto nerovností vědomy a snaží se méně rozvinuté země podporovat. V minulosti se jednalo spíše o formu humanitární pomoci. Postupem času ale docházelo k přesvědčení, že velice důležité je i zajištění jejich trvalého rozvoje do budoucnosti. V posledních letech je tak větší důraz kladen na komplexnější přístup k problému jejich chudoby a jeho zlepšování. Ekonomický rozvoj se nezaměřuje pouze na efektivní alokaci zdrojů, nýbrž se musí zabývat i *„ekonomickými, sociálními, politickými a institucionálními mechanismy, jak veřejnými, tak soukromými, nezbytnými k dosažení rychlého (alespoň podle historických standardů) a rozsáhlého zlepšení úrovní života“* (Todaro a Smith, 2012, s. 8; vlastní překlad).

Todaro a Smith (2012) chápou rozvoj jako *„proces zlepšování kvality všech lidských životů a schopností zvyšováním úrovně živobytí, sebeúcty a svobody“* (tamt., s. 5; vlastní překlad) a zmiňují, že může být rovněž vnímán z pohledu strukturálních změn ekonomik. Podle Amartya Sena (2005) představuje rozvoj rozšiřování možností a schopností lidí žít takový život, jaký chtějí a sami si zvolí. Sen zdůrazňuje, že by se na rozvoj mělo pohlížet spíše jako na *„kombinaci odlišných procesů než na expanzi nějakých zjevně homogenních řádů, jako je reálný důchod nebo užitek“* (Sen, 2005, s. 12; vlastní překlad). Na podobném přístupu k rozvoji staví i OSN, přesněji Rozvojový program OSN (United Nations Development Programme, dále UNDP), který v rámci své agendy užívá konkrétnější pojem — lidský rozvoj. Dle jeho definice je cílem lidského rozvoje poskytnout lidem šanci, příležitost a svobodu zvolit si, jak budou žít, zatímco zvyšování příjmu by mělo být jeho prostředkem (UNDP, 2015). V praxi lze za pokus o bližší specifikaci rozvoje a jeho jednotlivých oblastí považovat Rozvojové cíle tisíciletí (MDG, Millenium Development Goals) a aktuální Cíle udržitelného rozvoje

(SDG, Sustainable Development Goals), které v podstatě představují plán pro rozvoj chudých zemí.

Boj proti chudobě a podpora rozvoje zaostalých ekonomik jsou jedny z hlavních motivů rozvojové spolupráce. Existují ale i názory, že rozvojová spolupráce chudým státům nepomáhá, a naopak zhoršuje jejich situaci, zapříčiňuje jejich pomalý (žádný) ekonomický růst, prohlubuje jejich chudobu a ponechává je závislé na pomoci od bohatých ekonomik (Moyo, 2009). I přes kritiku rozvojové spolupráce se o ni však mnoho států, mezinárodních vládních i nevládních organizací a jednotlivců zasazuje.

Rozvojová spolupráce[2] se rozděluje na oficiální a neoficiální. Development Assistance Committee[3] (dále DAC) definuje oficiální rozvojovou spolupráci (Official Development Assistance, dále ODA) jako takové toky proudící do států zahrnutých do Seznamu DAC příjemců oficiální rozvojové pomoci[4] a do multilaterálních rozvojových institucí, které jsou poskytovány oficiálními orgány (státy, jejich vládami, exekutivními orgány atd.). Aby takové toky mohly být považovány za ODA, jejich hlavním cílem musí být ekonomický rozvoj přijímajících zemí a rovněž mají být poskytované za zvýhodněných podmínek. Do ODA se nepočítají prostředky připadající na financování jaderných programů, vojenských operací a původně ani *peacekeepingových* misí (OECD, 2018). Nedávno však došlo k úpravě v reakci na poznatky, že prevence konfliktů, rozvoj a mír a bezpečnost jsou úzce spjaty. Nově je tedy jako ODA vykazováno 15 % z příspěvků na peacekeepingové operace OSN, jedná se např. o technickou asistenci při obnově bezpečnostních systémů apod. (Hynes a Scott, 2013; DI, 2017). Ostatní rozvojová pomoc je označována za neoficiální — jsou do ní zahrnuty různé finanční toky,

[2] V této stati budou používány pojmy rozvojová spolupráce a rozvojová pomoc jako synonyma. V některých pramenech se mluví dále o zahraniční pomoci, čímž se také označuje rozvojová spolupráce/pomoc. V současnosti se spíše inklinuje k užívání pojmu rozvojová spolupráce, jelikož lépe vyjadřuje rovnost zemí.

[3] Orgán Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (Organization for Economic Cooperation and Development, dále OECD).

[4] Seznam ukazuje země mající nárok na oficiální rozvojovou pomoc, slouží však pro statistické účely, ne jako podklad pro rozhodování o směřování rozvojové pomoci, to je rozhodnutí každého státu. Rwanda se na tomto seznamu nachází ve skupině *Least Developed Countries*.

granty a pomoc od nevládních organizací, náboženských skupin, charit, nadací či soukromých společností; tyto nejsou součástí ODA[5] (Perkins et al., 2013; Radelet, 2006). Tyto organizace koordinují spolupráci s rozvojovými zeměmi většinou spíše na lokální úrovni. Jak oficiální, tak neoficiální rozvojová spolupráce jsou formou zahraniční pomoci rozvojovým zemím, obě formy mohou probíhat na bilaterální nebo multilaterální úrovni (Todaro a Smith, 2012). Oficiální rozvojová spolupráce má podobu různých finančních toků, grantů, zvýhodněných půjček, technické podpory nebo poskytování komodit (Perkins et al., 2013).

Celkový objem těchto toků poskytnutých rozvinutými ekonomikami rozvojovým zemím v průběhu let roste, ačkoliv stále podle některých odborníků či mezinárodních organizací není dostačující. Procentuální podíl finančních prostředků poskytovaných na ODA na hrubém národním důchodu rozvinutých ekonomik naopak celkově klesá (Todaro a Smith, 2012). OSN se snaží apelovat na vyspělé státy, aby poskytovaly na rozvojovou spolupráci prostředky minimálně ve výši 0,7 % svého HNP (United Nations, 1970), což ale dodržují jen málokteré z nich.

Státy spolu s mezinárodními vládními organizacemi patří mezi nejdůležitější aktéry rozvojové spolupráce. O tom, jakým způsobem a do jaké míry se státy podílejí na rozvojové pomoci, si rozhodují samy. Mají možnost se zapojit buď na bilaterální, nebo na multilaterální úrovni (nebo obojí). Pokud se rozvojová spolupráce odehrává na bilaterální úrovni, je do ní zapojen stát poskytující rozvojovou pomoc a přijímající země. Na této úrovni jsou většinou rozvojovými agenturami donorských států organizovány rozvojové programy různého zaměření a poskytovány finance na podporu školství, zdravotnictví nebo rozvoj infrastruktury, ale jedná se i o podporu dalších oblastí. Na multilaterální úrovni pak státy mohou spolupracovat navzájem nebo se zapojit prostřednictvím mezinárodních organizací, jejichž jsou členy. Mezi jedny z nejdůležitějších lze zařadit Skupinu světové banky (dále SSB), která koordinuje pomoc prostřednictvím Mezinárodní asociace pro rozvoj (International Development Association, dále IDA) a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj (International Bank for Reconstruction and Development, dále IBRD). Další světovou organizací je Mezinárodní měnový

[5] S ohledem na cíl stati bude v analýze kladen důraz primárně na ODA, neoficiální rozvojovou spoluprací se stať zabývat nebude, neznamená to ale, že tato forma spolupráce je zanedbatelná a postradatelná. Důvodem je primárně nemožnost získání dat o objemu neoficiální rozvojové pomoci.

fond (dále MMF), který většinou poskytuje chudým zemím půjčky, často „výměnou" za požadavek nějaké reformy. Je důležité ale zmínit, že *„jen kolem 10 procent z mimořádných půjček MMF je kategorizováno jako ODA a všechny z nich jsou poskytnuty nízkopříjmovým zemím"* (Perkins et al., 2013, s. 511). Rozvojovou spolupráci podporuje velkou měrou i OSN, hlavně prostřednictvím UNDP, ale i ostatní agentury OSN se zabývají rozvojovou problematikou a angažují se v pomoci rozvojovým zemím (např. UNICEF, WFP, UNFPA, UNEP, UN Women, WHO, IFAD atd.). Mezi oficiální aktéry se řadí rovněž rozvojové banky, v Africe je to Skupina afrických rozvojových bank (African Development Bank Group, dále AfDB), která prostředky na rozvoj afrických zemí rozděluje přes Africký rozvojový fond (African Development Fund, dále AfDF). Členské státy do těchto mezinárodních organizací přispívají a tyto prostředky jsou pak používány na rozvojovou pomoc v místech, kde je potřeba. Jsou z nich většinou financovány velké strukturální rozvojové projekty a zahrnují například půjčky od mezinárodních finančních institucí na restrukturalizaci ekonomiky.

Jak zdůrazňuje Perkins (2013), cíl rozvojové spolupráce není jen stavba infrastruktury, ale je mnohem hlubší — má stimulovat ekonomiku a její růst podporou jejích různých sektorů, vedle toho podporovat vzdělávací, zdravotnické, politické nebo environmentální systémy a zabezpečit soběstačnost zemí. Často se do souvislosti s rozvojovou spoluprací dává ekonomický růst a existuje mnoho odlišných názorů na tento vzájemný vztah. Existují tvrzení, že pro ekonomický růst je zásadní alokace kapitálu (např. Harrod-Domarův model, Solowův model), čemuž může napomoci ODA. Proti takovým stojí ale tvrzení, že rozvojová pomoc nepomáhá ekonomickému růstu (ani rozvoji), a naopak ho zpomaluje a způsobuje jen závislost země na přísunu zahraniční pomoci (Moyo, 2009). Také ale existují názory, že rozvojová spolupráce může pomoci ekonomickému růstu a rozvoji zemí, ale jen za předpokladu existence dobře fungujících institucí (Acemoglu a Robinson, 2012; Collier a Hoeffler, 2004). Instituce lze chápat jako různá omezení navržená lidmi, rozlišují se formální (např. zákony, ústava, vlastnická práva) a neformální (zvyky, tradice, tabu, morálka atd.), a tato omezení formují politické, ekonomické či sociální interakce mezi lidmi (North, 1990; 1991). Jelikož mají instituce vliv na tyto zásadní oblasti (stěžejní i pro úspěšný rozvoj), je kladen větší důraz na jejich existenci.

Jakým způsobem naplnit stanovené cíle, je další otázkou, kterou aktéři musí zodpovědět. Realizace rozvojové pomoci by měla odpovídat hlavně potřebám přijímající země, tedy reflektovat konkrétní potřeby obyvatel a země jako celku a řešit problémy, které jsou zásadní pro místní. Projekty by měly probíhat za úzké spolupráce donora (realizátora projektu) se subjekty z přijímající země (vládou, lokálním soukromým a neziskovým sektorem a různými místními skupinami), aby byly všechny subjekty z přijímající země součástí projektů a měly motivaci se na nich aktivně podílet a zasazovat se o jejich fungování a udržitelnost. Jak tvrdí Perkins (2013, s. 541; vlastní překlad), „*zaprvé, projekty by mohly být lépe navrženy, s přesnějším nahlížením na nejvyšší priority a nejvhodnější implementaci metod k naplnění lokálních potřeb. Zadruhé, zvyšující se zúčastněnost příjemců v procesu plánování a implementace by jim mohla poskytnout více vlastnických práv k aktivitám a větší zájem na zajištění jejich úspěchu*“. Do realizace rozvojových projektů jsou proto často zapojováni samotní obyvatelé nebo lokální organizace, které s uskutečňováním projektů pomáhají.

Zásadní pro existenci rozvojové spolupráce je její financování. Jak již bylo zmíněno výše, finanční prostředky jsou poskytovány buď od jednoho státu druhému (bilaterální rozvojová spolupráce), nebo do fondů a rozpočtů mezinárodních organizací, které je přerozdělují na rozvojové projekty (multilaterální rozvojová spolupráce). Důležité je také rozlišovat, v jaké formě rozvojové ekonomiky tyto prostředky obdrží. Často jsou peníze poskytovány na konkrétní projekt, na jehož výběru se buď podílí donor, přijímající země, nebo oba. ODA může být zemím poskytnuta i jako rozpočtová podpora, přičemž není zcela jasně určeno, na jaký typ rozvojového projektu musí být prostředky použity – podmínkou však je, že vláda je musí použít na financování rozvoje (Rajchlová, 2016). Zde může nastat problém, že vlády z těchto prostředků občas financují jiné záměry, velkým problémem je zneužití pro vojenské a armádní účely. Tímto problémem se blíže zabývá koncept zaměnitelnosti peněz, tzv. *fungibility of money* (Leiderer, 2012; Jones, 2005; Devarajan a Swaroop, 1998). Zabránit tomuto zneužívání financí poskytnutých na rozvoj je ale velmi těžké. Další možností, která je také součástí rozvojové spolupráce, je například odpuštění státního dluhu, což je častou praxí.

Rozvojová spolupráce by mohla být vnímána jako zásadní aspekt rozvoje chudých zemí, ale zdaleka tomu tak není. Na jednu stranu existuje mnoho zastánců

tvrzení, že rozvojová spolupráce nepomáhá. Na druhou stranu je mnoho těch, kteří tvrdí opak. Dalším problémem však je, že má-li rozvojová spolupráce potenciál zlepšit situaci rozvojových zemí, buď není poskytována dostatečná výše finančních prostředků, jaká by byla potřebná (toto je v podstatě argument Jeffreyho Sachse, který tvrdí, že největší překážkou fungování rozvojové spolupráce je její nedostatečné financování ze strany rozvinutých ekonomik), nebo je její efektivita nízká. Ačkoliv existuje neustálá snaha zvyšovat efektivnost (např. Pařížská deklarace z roku 2005 o efektivitě pomoci, Agenda Accra z roku 2008), stále je velký prostor pro zlepšování. Rozvoj zemí se navíc většinou potýká s mnoha problémy a aktéři se musí vyrovnat s různými překážkami. Zásadní komplikace v rozvoji zemí představují konflikty, a to i poté, co jsou ukončeny. Mají totiž na situaci zemí v mnoha ohledech neblahý až zničující vliv (bude rozebráno dále). Zde je pak nutné se rozvoji těchto zemí věnovat v rámci mnohem širšího konceptu, který se odborně označuje jako post-konfliktní rekonstrukce.

1.2 POST-KONFLIKTNÍ REKONSTRUKCE

Mezinárodní společenství se již relativně dlouhodobě snaží v řešení konfliktů aktivně angažovat, tj. zasazovat se o jejich ukončení, a této oblasti věnuje značnou pozornost. Účast však nekončí momentem uzavření míru, jelikož ten nemusí být zárukou následujícího mírového vývoje. Následkem konfliktu jsou země velmi zranitelné a často v nich nefungují ani základní služby, vláda nebo správa státu nejsou schopny zajistit chod země, infrastruktura může být zničená, mnoho lidí je vysídleno nebo bylo přinuceno uprchnout ze země apod. Základní funkce státu jsou ohroženy, čímž je riziko znovuvypuknutí konfliktu velmi vysoké. Pokud se nepřijmou žádná opatření, tak je téměř jisté, že dříve nebo později konflikt opět vznikne a země se ocitne ve stejně špatné (či horší) situaci (Collier et al., 2003). Mezinárodní společenství se tomu snaží zabránit a věnuje z tohoto důvodu postiženým zemím i v následujících letech po ukončení konfliktu pozornost, monitoruje situaci a snaží se přijít s vhodnými opatřeními. V post-konfliktní rekonstrukci se tradičně velmi angažují mezinárodní organizace, jako je OSN nebo Severoatlantická aliance, které mohou v nutných případech zasáhnout ve snaze konflikt ukončit, zajistit mír a dohlížet na jeho udržování. Dále se o země zmáhané konflikty velmi zajímají například SSB nebo MMF, jež prostřednictvím

různých fondů zajišťují postiženým státům prostředky na důležité strukturální reformy (viz předchozí část textu). V neposlední řadě se pak zapojují jednotlivé státy, různé nevládní mezinárodní organizace (non-governmental organization, NGO) či lokální uskupení. Někdy se aktéři rozdělují na dvě skupiny — tou první jsou státy a mezinárodní nebo regionální vládní organizace, tou druhou jsou aktéři občanské společnosti, tedy nevládní organizace, církve, think tanky, náboženské komunity, jednotlivci apod. (Waisová, 2008).

Doposud se nepodařilo přijít s jednou univerzální definicí post-konfliktní rekonstrukce, a možná proto zatím není daný žádný efektivní postup nebo směr, kterým by se mělo mezinárodní společenství řídit (pokud vůbec je toto žádoucím cílem). Většina modelů zabývajících se touto problematikou je vcelku nová, začala vznikat až po druhé světové válce (Waisová, 2008), a dosud bylo v praxi provedeno mnoho různých postupů, nicméně zatím se žádný z nich neukázal být tím „jediným správným". Post-konfliktní rekonstrukce je pro potřeby této stati definována jako proces obnovy státu a všech jeho funkcí včetně ekonomického, politického, zdravotnického a vzdělávacího systému a veškeré infrastruktury. Ke specifikaci post-konfliktní rekonstrukce přispěla také OSN, resp. její generální tajemníci, již se tématu věnovali. První, kdo naznačil nutnost komplexní obnovy po skončeném konfliktu, byl Butrus Butrus Ghálí ve svém projevu Agenda pro mír, kde popsal post-konfliktní rekonstrukci po mezinárodní válce jako *„formu konkrétních kooperativních projektů, které spojí dvě nebo více zemí vzájemně prospěšnými závazky, které nejenže přispějí k ekonomickému a sociálnímu rozvoji, ale také zlepší důvěru, jež je tak zásadní pro mír"* (Ghálí, 1992, odst. 56; vlastní překlad). Téma post-konfliktní rekonstrukce do svého projevu v roce 2000 zahrnul i Kofi Annan (2000).

Post-konfliktní rekonstrukce zahrnuje širokou škálu kroků sledujících různé dílčí cíle, tím hlavním je zabránit znovuvypuknutí konfliktu a nastolit dlouhotrvající stabilní mír. Jak by post-konfliktní rekonstrukce měla správně probíhat, aby se podařilo naplnit tyto záměry, se pokouší nastínit mnoho teoretiků — Diamond a McDonald (1996; *Multi-Track Diplomacy*), Lederach (2003). Na oba navazují Hugh Miall, Tom Woodhouse a Oliver Ramsbotham, kteří ve svém modelu post-konfliktní rekonstrukce zohledňují jednotlivé tematické oblasti a časovou perspektivu (viz tabulka 1). Miall et al. zdůrazňují, že budování udržitelného

míru zahrnuje *„zajištění klíčových zájmů elit na obou stranách“* (1999, s. 202), a pokud nebudou uspokojeny základní potřeby všech obyvatel a nebudou brány v potaz všechny aspekty post-konfliktní situace země, konflikt může snadno začít nanovo. Také tvrdí, že vyřešení konfliktu se nemá zakládat na jeho eliminaci, ale na jeho transformaci v nenásilné řešení a mírové procesy změn v sociálních a politických strukturách. Tyto změny by měly být dosaženy právě aktivitami blíže definovanými v jejich rámci. Je nutné podotknout, že i když jsou jednotlivé kroky rozděleny do kategorií, vzájemně spolu souvisejí, a aby došlo k úspěšnému naplnění cílů post-konfliktní rekonstrukce, musí být pozornost věnována všem (Miall et al., 1999).

Tab. 1 » Budování míru po ukončení konfliktu

	Krátkodobá opatření	Střednědobá opatření	Dlouhodobá opatření
Vojenská a bezpečnostní oblast	Odzbrojení, demobilizace, separace armádních a policejních složek	Sjednocení nové národní armády, integrace národní policie	Demilitarizace politiky, transformace kultury násilí
Politická a ústavní oblast	Zvládnutí problémů přechodné vlády, ústavní reforma	Přechod k výzvě druhých voleb	Budování tradice good governance včetně respektu k demokracii, lidským právům, právnímu státu, rozvoj občanské společnosti
Ekonomická a sociální oblast	Humanitární pomoc, základní služby a zdroje, komunikace	Rehabilitace přesídlených obyvatel a demobilizovaných vojáků, pokrok v budování infrastruktury, odminování	Stabilní dlouhodobé makroekonomické politiky a ekonomické řízení, lokálně udržitelný rozvoj komunit, spravedlivá distribuce
Psychologická a sociální oblast	Překonání počáteční nedůvěry	Zvládnutí konfliktních priorit míru a spravedlnosti	Uzdravení psychologických zranění, dlouhodobé smíření
Mezinárodní oblast	Přímá, kulturně-sensitivní podpora mírového procesu	Přemístění do lokální kontroly s vyhnutím se zbytečným zásahům nebo zanedbávání	Integrace do kooperujících regionálních a globálních struktur

Zdroj: Miall et al. (1999, s. 203); vlastní překlad a zpracování

Zajištění bezpečnosti (první z kategorií, viz tabulka 1) je velmi důležité, jelikož v zemi stále přetrvává vysoké riziko vypuknutí (a pokračování) násilí mezi různými skupinami nebo samotnými obyvateli, a proto je nutné vytvořit z „pozůstatků" armády a policie z doby konfliktu nové armádní a policejní složky, které budou plně fungovat a zajišťovat bezpečnost v zemi (Miall et al., 1999). Další tematickou oblastí je politický systém, v jehož rámci je zásadní zajistit fungující vládní struktury, legitimní instituce, umožnit participaci občanů na politickém dění, přijetí nové ústavy atp. Nedílnou součástí post-konfliktní rekonstrukce je pak posílení ekonomického a sociálního blahobytu, kam jsou zařazeny humanitární aktivity a dále pak dlouhodobé činnosti na podporu školství, vzdělávání, zdravotnictví, zajištění repatriace uprchlíků a vnitřně vysídleného obyvatelstva, obnovy a stavby infrastruktury apod. Touto oblastí se bude stať zabývat podrobněji na případu Rwandy. Poslední dvě oblasti tohoto rámce jsou oblast psychologická (a sociální) a oblast mezinárodní, která se do jisté míry liší od ostatních čtyř, protože vyjadřuje vztah mezinárodního společenství a post-konfliktního státu. Tento model zde bude použit jako jedno ze základních východisek, protože díky jeho systematickému rozlišení tematických pilířů lze nejlépe vystihnout zapojení mezinárodního společenství a zařazení aktivit rozvojové spolupráce do fází post-konfliktní rekonstrukce.

1.3 ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE V RÁMCI POST-KONFLIKTNÍ REKONSTRUKCE

Předchozí části této stati představily koncepty rozvojové spolupráce a post-konfliktní rekonstrukce jednotlivě a poskytly přehled o jejich cílech, aktérech, prostředcích, časovém rámci i problémech. Následující část se bude zabývat sloučením těchto konceptů a na základě toho předloží metodologický rámec pro nadcházející empirickou část, který bude použit v případové studii Rwandy.

Pozornosti se dostává — ačkoliv ne rovnoměrně velké — v podstatě většině chudých zemí bez ohledu na to, jaká je právě jejich situace, ať už se tedy země potýká s následky přírodní katastrofy, ukončeného nebo stále probíhajícího konfliktu, nebo naopak je situace v zemi klidná. Samozřejmě je ale nutné stav v zemi a jeho příčiny rozlišovat — jak poukazuje Collier (2007), lze očekávat, že se

post-konfliktní země budou lišit od ostatních rozvojových zemí hlavně dysfunkční vládou. Konstatuje, že by se tomu měly přizpůsobit strategie jak post-konfliktní rekonstrukce, tak rozvojové spolupráce (tedy použitá forma, prostředky a načasování). Rozvojová pomoc probíhá odlišně v zemích, které se právě nacházejí ve fázi po ukončení konfliktu, primárně z toho důvodu, že konflikt nechává zničující následky — destruktivně ovlivňuje život obyvatel stejně jako rozvoj země, především v průběhu válečných konfliktů je zničena fyzická infrastruktura, lidský kapitál a vláda není schopna zajišťovat správné fungování státu (Fukuda-Parr, 2010; del Castillo, 2008). Dalším následkem je pokles HDP, kvůli čemuž klesají i vládní výdaje — ekonomická situace země se tedy zhoršuje. Některé studie identifikovaly války a občanské konflikty jako nejzásadnější faktor zapříčiňující pomalý hospodářský růst u nejchudších států světa[6] a *„většina válek vede k úpadku a zvýšené chudobě"* (Fukuda-Parr, 2010, s. 126; vlastní překlad). Proto se rozvojová pomoc může potýkat se specifickými problémy v rámci post-konfliktní rekonstrukce, kterými jsou mj. nízké příjmy, málo zaměstnaneckých příležitostí, šíření chorob v závislosti na (masovém) pohybu obyvatel či jako následek války, nedostatečná výživa obyvatel kvůli nouzi o potraviny, tím i zvýšená úmrtnost dětí, vyšší ohrožení žen a dětí atd. (Fukuda-Parr, 2010).

Rozvojová spolupráce prostupuje do většiny aktivit post-konfliktní rekonstrukce po celé její trvání. Rovněž je potřeba zdůraznit, že vedle cíle zlepšit ekonomickou situaci země je dalším rovnocenným cílem i prevence navrácení konfliktu, jenž by mohl mít pro zemi další a mnohem více devastující důsledky. Navíc konflikty činí rozvoj chudých zemí pomalejším, či ho spíše znemožňují. Fukuda-Parr se ve svém článku zaměřila na Rozvojové cíle tisíciletí a tvrdí, že *„násilný konflikt je důležitým faktorem, který ovlivňuje ty země, jež jsou nejvíce pozadu a nejdál k dosažení cílů"* (2010, s. 124; vlastní překlad).

Lze říct, že cílem post-konfliktní rekonstrukce i rozvojové spolupráce je zlepšit situaci dané země v mnoha ohledech. Mimo jiné je dalším cílem post-konfliktní rekonstrukce také předejít znovuvypuknutí konfliktu. Je zde patrný velmi úzký vztah mezi post-konfliktní rekonstrukcí a rozvojovou spoluprací a uvedená studie také tvrdí, že rozvojová spolupráce napomáhá předcházení konfliktu,

[6] Do této skupiny patří podle UNDP i Rwanda.

a dokonce *„že rozvoj a mír jsou pro sebe vzájemně komplementárními a nezbytnými podmínkami“* (Fukuda-Parr, 2010, s. 130; vlastní překlad). Collier (2003) konstatuje, že se nachází statisticky významný vztah mezi výskytem občanských válek a úrovní HDP na osobu (tedy země s nižší ekonomickou úrovní jsou náchylnější k vypuknutí občanské války). Nicméně, jak píše Fukuda-Parr (2010), ne všechny aktivity v rámci rozvojové pomoci jsou vhodné pro vytvoření a udržení míru (a tedy naplnění cíle post-konfliktní rekonstrukce), jinými slovy, je nutné volit vhodné postupy rozvojové spolupráce, je-li příjemcem pomoci země po ukončení konfliktu.

Nejnutnější je dohlédnout na to, aby byly používány takové postupy podporující rozvoj, které na druhou stranu nebudou zhoršovat vyhlídky na mír. Špatným výsledkem rozvojové politiky by například bylo, kdyby si z hospodářského růstu, lepších pracovních příležitostí, vyšších mezd, zlepšujícího se vzdělávacího systému, sociálních zařízení nebo poskytovaných služeb nepolepšili všichni obyvatelé, nýbrž jen některé skupiny, jako například (vládnoucí) elity, historicky upřednostňované etnické, náboženské či jiné skupiny. Takto zapříčiněné zvětšení horizontálních nerovností napříč obyvatelstvem by mohlo mít s velkou pravděpodobností za následek eskalaci a znovuvypuknutí konfliktu (Fukuda-Parr, 2010). Rozvojová pomoc může mít tedy odlišné působení — buď může podpořit rozvoj země a cestu k míru, anebo naopak opět podnítit rozbroje. Stěžejním krokem na začátku všech aktivit je určení přesných cílů rozvojové pomoci a post-konfliktní rekonstrukce, ale také očekávaných klíčových překážek v jejich dosahování. Přispěním v této otázce byla Miléniová deklarace z roku 2000 přijatá Valným shromážděním OSN, které si předsevzalo *„udělat OSN efektivnější v udržování míru a bezpečnosti poskytnutím takových zdrojů a nástrojů, jež potřebuje pro prevenci konfliktů, mírové řešení sporů, peacekeeping, post-konfliktní budování míru a rekonstrukci“* (United Nations, 2000; vlastní překlad). Rozvojová pomoc má být *„nástrojem k dosažení globálních cílů rozvoje, environmentální udržitelnosti, míru, bezpečnosti a lidských práv. V tomto kontextu došlo k pevnému konsensu o snižování chudoby jako o hlavním účelu rozvojové pomoci“* (Fukuda-Parr, 2010, s. 136; vlastní překlad). Určovat konkrétní směr a kroky k dosahování tohoto záměru pomáhaly MDG a nyní SGD.

Jak by měli aktéři rozvojové spolupráce v post-konfliktních oblastech postupo-

vat, bylo i předmětem tématu konference v roce 2007 v rámci OECD DAC, kdy byl sestaven dokument s názvem *Principle for Good International Engagement in Fragile States*, který shrnuje principy, podle kterých by se mělo postupovat při všech aktivitách v rámci zahraniční pomoci zemím po ukončení konfliktu, tedy v rámci post-konfliktní rekonstrukce. Seznam zdůrazňuje, že je nutné vycházet z konkrétní situace dané země, že ústředním cílem je budování státu a národa a že se mají preferovat prevenční opatření, upřednostňovat lokální potřeby a zajistit, aby nebyl nikdo z přijímání podpory vyloučen, aby základním stavebním kamenem nové společnosti byla nediskriminace. Důležité je také, aby aktivity v žádném případě situaci neškodily, aby se jednalo rychle a zároveň dost dlouho na to, aby se úspěch mohl projevit (OECD, 2011).

Tyto zásady, jež by se měly obecně dodržovat při všech aktivitách v dané zemi, jsou aplikovatelné na rozvojovou pomoc a post-konfliktní rekonstrukci dohromady. Státy nacházející se ve fázi po ukončení konfliktu lze většinou označit jako křehké[7] z důvodů uvedených výše. Cílem těchto principů je *„pomoci národním reformátorům vybudovat efektivní, legitimní a odolné státní instituce, schopné produktivně zapojit lidi za účelem prosazení udržitelného rozvoje"* (OECD, 2011, s. 47), což je zároveň cílem rozvojové spolupráce a post-konfliktní rekonstrukce.

Zapojení rozvojové spolupráce v post-konfliktní rekonstrukci bude v následující části stati zkoumáno ve specifických podmínkách subsaharské Afriky, konkrétně na státu Rwanda. Analýza zapojení rozvojové spolupráce do její post-konfliktní obnovy po roce 1994 bude založena na východiscích této kapitoly za použití upraveného teoreticko-metodologického rámce od Mialla, Woodhouse a Ramsbothama. Věnovat se bude pouze ekonomicko-sociální oblasti (viz tabulka 2). U jednotlivých kroků bude vždy nejprve nastíněna výchozí situace s ohledem na konflikt a poté bude analyzováno zapojení mezinárodního společenství do daného kroku post-konfliktní rekonstrukce v pořadí uvedeném v tabulce 2. Tato tabulka slouží však pouze jako základní pomůcka pro analýzu a je třeba si uvědomit, že ve skutečnosti se jednotlivé fáze a kroky prolínaly a byly doprovázeny ještě mnoha dalšími, a proto nelze jednoznačně říci, zda nynější situace Rwandy je výsledkem pouze zapojení ODA do post-konfliktní rekonstrukce, jak je vysvětleno v úvodu.

[7] V anglicky psaných zdrojích a odborné literatuře se užívá pojem *fragile states*.

Tab. 2 » Východiska pro případovou studii

	Krátkodobá opatření	Střednědobá opatření	Dlouhodobá opatření
Ekonomická a sociální oblast	• Obnova domácích zdrojů • Zdravotnictví • Vzdělávání • Infrastruktura	• Rehabilitace uprchlíků, vnitřně vysídlených osob • Infrastruktura	• Makroekonomické politiky • Ekonomické řízení • Udržitelný rozvoj

Zdroj: Miall et al. (1999); vlastní zpracování

2 PŘÍPADOVÁ STUDIE: POST-KONFLIKTNÍ REKONSTRUKCE VE RWANDĚ

Pro svou problémovost z hlediska konfliktů se africký kontinent stal předmětem velkého zájmu a prioritou OSN; od jejího založení proběhla na africkém kontinentu více než třetina všech *peacekeepingových* operací (Urbanovská, 2008). Jelikož je tolik zemí v Africe zatěžkáváno konflikty i mnoho let, finanční prostředky, které do zemí proudí, většinou slouží na pokrytí humanitární pomoci spíše než na rozvojové projekty. Dokud v zemích budou přetrvávat konflikty, bude těžké pokročit v jejich rozvoji. Afrika od minulosti až dodnes čelila a stále čelí mnoha konfliktům, z nichž nejčastěji se jedná o vnitrostátní konflikty, přes 90 % všech jejich obětí jsou civilisté, a dalšími společnými znaky jsou vysoká míra násilí, porušování lidských práv, velké množství uprchlíků a vysídlených osob, specifický podtext konfliktů (etnické či náboženské rozdíly, obchod se zbraněmi či nerostným bohatstvím atd.), zapojení povstaleckých skupin, přelévání konfliktu přes hranice státu a podobně (Urbanovská, 2008).

Množství konfliktů v Africe je stále v průměru větší než kdekoliv jinde na světě. Aby měly snahy o udržení míru a úspěšnou post-konfliktní rekonstrukci a udržitelný rozvoj šanci, je nutné pochopit, *„že operace na udržení míru v Africe působí ve specifickém prostředí, které do značné míry ztěžuje jejich výkon: ať už se jedná o masivní zatažení civilního obyvatelstva do konfliktů, nutnost čelit nepravidelným ozbrojeným silám používajícím neobvyklé metody a prostředky boje, či fenomén rozpadu státu, který zanechává prostředí anarchie“* (Urbanovská, 2008, s. 83).

Pravdou je, že mnoho snah o udržení míru v Africe selhalo a opakující se konflikty jsou tam stále přítomné, nicméně lze najít i příklady úspěšných řešení. Za jedno z nich je považován případ Rwandy (díky jejímu nynějšímu ekonomickému růstu a rozvoji celé země), jejíž minulost je poznamenána etnickým konfliktem.[8] Rwanda je rozlohou malá země ležící ve východní části subsaharské Afriky (SSA) bez přístupu k moři. Tato část Afriky je v mnoha ohledech velmi specifická — většina zdejších zemí patří mezi nejchudší ekonomiky světa a potýká se s dlouholetými konflikty a ekonomickými problémy. Obecně velmi nízký rozvoj lze pozorovat např. na Indexu lidského rozvoje (Human Development Index, dále HDI), který je u afrických zemí nízký, SSA jako kontinent má dokonce jeden z nejnižších HDI celkově — hodnota HDI pro SSA za rok 2015 je 0,523, Rwanda se nachází ještě pod průměrem SSA, její HDI za rok 2015 bylo 0,498 (UNDP, 2016).

Graf 1 » Rwanda — ODA na osobu, vývoj v letech 1990–2015 (aktuální hodnoty US dolaru)

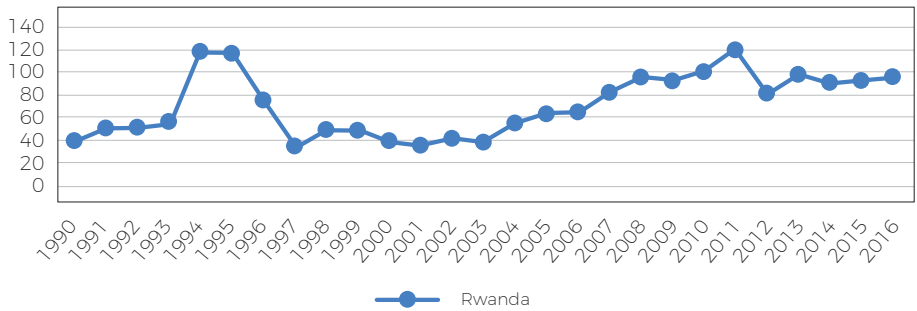

Zdroj: WBG (2018); vlastní zpracování

Co se celkově poskytnuté ODA týká (od všech donorů, kteří poskytli Rwandě pomoc), bezprostředně po roce 1994 je patrný prudký nárůst a v následujících několika letech strmý pokles poskytnuté pomoci na osobu (viz graf 1). Jelikož

[8] Rwanda se potýkala s konflikty mezi dvěma etnickými skupinami — Hutu a Tutsi — následkem umělé diferenciace obyvatelstva již od doby kolonialismu. I přes snahy o nastolení míru v zemi došlo nakonec k eskalaci konfliktu — ke genocidě (masovému vyvražďování jedné etnické skupiny, Tutsi, příslušníky druhé, Hutu), a to dokonce za přítomnosti mírových jednotek OSN. Odhaduje se, že během ní bylo vyvražděno asi 800 000 Tutsiů nebo umírněných Hutu, kteří s vyvražďováním nesouhlasili. Genocida probíhala asi tři měsíce a mezinárodní společenství nebylo schopné (ochotné) zasáhnout (United Nations, 2008).

genocida ve Rwandě byla a je často považována za důsledek selhání akceschopnosti ze strany mezinárodního společenství (OSN), vysvětlením může být rovněž to, že vysokými finančními toky v rámci ODA se mezinárodní společenství snažilo „vynahradit" to, čemu nezvládlo zabránit. Nicméně v dalších letech objem prostředků opět stoupá (až na občasné výkyvy). Možným odůvodněním je fakt, že státy a mezinárodní organizace obecně upřednostňují pro rozvojovou spolupráci země s vyšší institucionální úrovní (vyšší úrovní správy — *governance*), jelikož je vyšší šance na pozitivní efekty a lze s nimi lépe spolupracovat (Akramov, 2012). Dále lze odvodit, že ve Rwandě byla post-konfliktní rekonstrukce zajisté alespoň z nějaké části úspěšná. Jak bylo výše řečeno, rozvojová spolupráce by měla reagovat na specifické potřeby přijímající země, stejně tak post-konfliktní rekonstrukce by měla vycházet z konkrétní situace postiženého státu (OECD, 2011). Následkem etnického konfliktu byla vyvolána masivní uprchlická vlna, přibližně dva miliony lidí (převážně Hutu) uprchly ze země ze strachu z pomsty, navíc asi 800 tisíc lidí (převážně Tutsi) bylo zabito v průběhu genocidy. Rwanda tedy utrpěla velkou změnu v populaci, a to nejen kvůli samotné genocidě, ale rovněž z důvodu migrace, špatných zdravotních podmínek a epidemie cholery v uprchlických táborech (Walque a Verwimp, 2010). Tato změna v populaci měla dopad i na pracovní sílu, jelikož ubyla i kvalifikovaná pracovní síla (učitelé, zdravotnický personál, politici, soudci atd.). Konflikt měl dopad i na infrastrukturu, která byla zničena. Dále také na zemědělský sektor a půdu, která je pro obživu většiny obyvatel zásadní. Kromě toho měla rwandská společnost ještě mnoho dalších specifických překážek, které bylo nutno vyřešit (například potrestání zločinců nebo urovnání vztahů mezi lidmi z obou etnických skupin), ty se však týkají jiných oblastí post-konfliktní rekonstrukce, a proto se jimi tato stať nezabývá.

2.1 EKONOMICKÁ A SOCIÁLNÍ OBLAST

Ekonomická situace Rwandy a sociální poměry v zemi byly občanskou válkou a genocidou zásadně poznamenány (UNDP, 2008). Ekonomická úroveň země značně poklesla (viz graf 2) a poměrně dlouhou dobu trvalo, než se stabilně dostala na svou původní úroveň (až na výjimku v letech 1995–1998, kdy vyšší HDP na osobu bylo pravděpodobně způsobeno vysokým přílivem ODA či jiných

financí z humanitární a rozvojové pomoci). V uplynulých letech lze opět pozorovat růst.

Graf 2 » Rwanda – HDP na osobu v letech 1986–2016 (aktuální hodnota US dolaru)

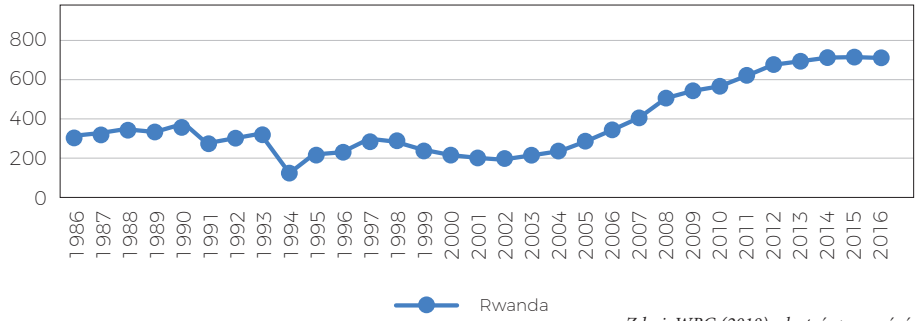

Zdroj: WBG (2018); vlastní zpracování

Špatná situace ekonomiky se projevovala i na jednotlivých sektorech. Velký problém nastal v oblasti zemědělské činnosti. Rwanda je vnitrozemský stát a zemědělství je pro ni jedním z nejdůležitějších zdrojů příjmu. Zemědělský sektor ve Rwandě tvoří 41 % celkového HDP, až 72 % celkových vývozů a je v něm zaměstnáno asi 91 % ze všech pracujících obyvatel (United Nations, 2001), což ukazuje, že zemědělství bylo důležitým zdrojem příjmů jednotlivých domácností i celé země. Nejen ekonomika, ale i vzdělávací a zdravotnický sektor byly ve špatném stavu, infrastruktura byla poničená a konflikt měl za následek velký počet uprchlíků, kteří se v budoucnosti měli do země vrátit. Tranzitní a po ní nově zvolená vláda se tedy musely zaměřit na znovunastartování ekonomiky a na zlepšení stavu těchto sektorů. Na základě rámce od Mialla et al. bude pozornost následně věnována obnově domácích zdrojů a nastartování ekonomiky, zprovoznění základních služeb (zdravotnictví, vzdělávání, bydlení, infrastruktura), rehabilitaci a přesídlení uprchlíků, obnově a rozvoji infrastruktury, vytvoření stabilní makro-ekonomické politiky a ekonomického řízení a zajištění udržitelného rozvoje do budoucnosti.

Mezi prvními kroky bylo nutné obnovit domácí produkci, tedy zaměřit se na soběstačnost domácností ve vlastní (zemědělské) produkci. Ve Rwandě byl zemědělský sektor následkem genocidy poznamenán. Poklesla celková rozloha využitelné zemědělské půdy z 17 300 km^2 v roce 1993 na 14 850 km^2 v roce 1994

(WBG, 2018). Pokles využitelné zemědělské půdy je možno sledovat již více let před samotnou genocidou, mezi lety 1993 a 1994 je však pokles nejmarkantnější, viz graf 3. Tento ukazatel vypovídá o zničujících důsledcích konfliktu, který měl tak negativní vliv na zemědělskou produkci. Mnoho farmářů přišlo o kapitál (pozemky, dobytek a domácí zvěř, pracovní sílu), a proto produktivita jednotlivých domácností značně poklesla. Stejně tak byli poškozeni drobní podnikatelé a soukromý sektor a lidské zdroje byly velmi nedostatečné. V grafu 3 lze pozorovat, jak pomalu byla Rwanda schopná zemědělskou půdu obnovovat a ještě stále není na úrovni před válkou (možné vysvětlení však může být i to, že v současnosti je pro dříve zemědělskou půdu nalezeno jiné využití (stavba infrastruktury atd.) a zemědělská produkce tam již obnovena nebude).

Graf 3 » Zemědělská půda (% z celkové půdy)

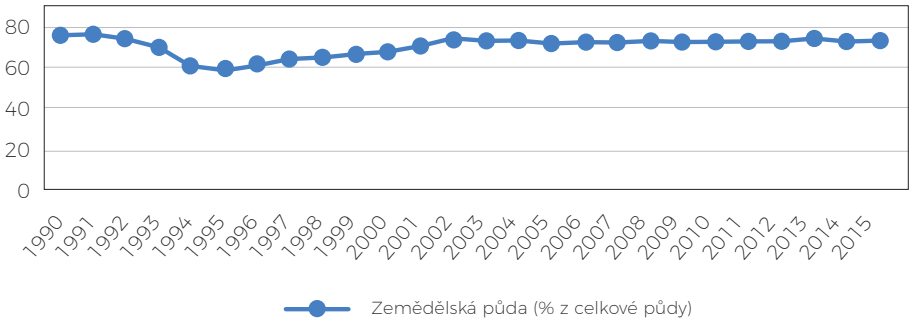

Zdroj: WBG (2018); vlastní zpracování

Změnila se i demografická struktura obyvatelstva, ubylo především mnoho mužů v produktivním věku a z mnoha dětí se stali sirotci, mnoho domácností bylo potom vedeno ženami ve srovnání s předešlými lety, mnoho z nich byly vdovy (United Nations, 2001). Bylo nutné obyvatelům pomoci a zde se angažovalo mezinárodní společenství, které pomáhalo prostřednictvím různých programů na podporu zemědělských aktivit (OECD, 1995–2015). Mezinárodní asistence byla poskytnuta Ministerstvu pro zemědělství a také přímo domácnostem skrze programy. Jedním z nich byla distribuce různých druhů osiva a zemědělských nástrojů zemědělcům (Eriksson, 1996). Asistence pro rozvoj zemědělství byla poskytována na multilaterální úrovni (IDA, IFAD, UNDP, AfDF, EU), ale hojně

i na úrovni bilaterální (Belgie, Nizozemsko, USA, Německo, Francie, Kanada, Švédsko), programy se zaměřovaly hlavně na zvýšení kapacit, poskytování dobytka, workshopy apod. (OECD, 1995–2015). Ačkoliv celková zemědělská produkce dosahovala v roce 1996–97 stále jen 78 % oproti úrovni z roku 1990, ukázala se být na druhou stranu vcelku odolná, jelikož například hladomor, který byl očekáván, zemi nepostihl (Hoyweghen, 1999). Jak ukazuje následující graf (graf 4), ačkoliv se přidaná hodnota zemědělské činnosti v letech 1993 a 1994 znatelně propadla, hned v následujícím roce došlo k razantnímu nárůstu následovanému poklesem, v dalších letech pak postupně došlo ke stabilizaci. Ukazatel růstu přidané hodnoty zemědělské produkce indikuje, jaký byl stav zemědělského sektoru před genocidou, v jejím průběhu a po ní.

Graf 4 » Přidaná hodnota zemědělství ve Rwandě, roční růst v %

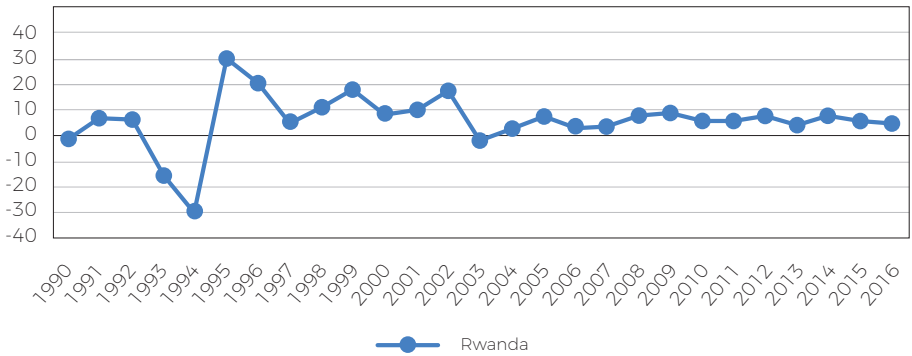

Zdroj: WBG (2018); vlastní zpracování

Stejně důležitým krokem jako obnova zemědělské činnosti a produktivity byla i obnova zdravotnického systému, který kolaboval mj. důsledkem nedostatku profesionálních pracovníků.[9] Proto musela být pracovní síla poskytnuta ze zahraničí — mnohé NGOs, OSN či Červený kříž poskytly *„zdravotnické specialisty, léky, potřeby a vybavení. Znovu vytvořily základní zdravotnické služby v městských a venkovských oblastech a pomohly obnovit a znovu zavést zničené vodní systémy. Nevládní organizace byly zásadní v poskytování základních zdravotnických služeb*

[9] Zdravotnický systém trpěl nedostatkem kvalifikované lidské síly, což také platilo v podstatě pro všechny ostatní sektory (Government of Rwanda, 2002). Spousta lidí byla buď zavražděna v roce 1994, nebo poté uprchla.

obyvatelstvu" (Eriksson, 1996). Velkým problémem bylo šíření HIV/AIDS,[10] což stále přetrvává a což se ani přes mnoho programů[11] na snížení počtu nakažených osob rwandské vládě nedaří výrazně zlepšit. Podobným problémem je i malárie, která je jedním z nejčastějších důvodů úmrtí, ačkoliv se v roce 2006 podařilo snížit úmrtnost na 2,9 % (UNDP, 2008). Rozvojová spolupráce opět probíhala jak na multilaterální (EU, AfDB, UNDP, UNICEF, WHO), tak na bilaterální úrovni (Belgie, Kanada, USA, Německo, Nizozemsko, Francie, Irsko, Itálie, Japonsko, Norsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie, Rakousko atd.) a byla zaměřena hlavně na základní zdravotnickou péči a dále pak na boj proti konkrétním nemocem (především u dětí), na preventivní opatření, management zdravotnického systému, školení apod. (OECD, 1995–2015).

Vedle zdravotnictví hraje klíčovou roli i vzdělávací systém. Rwandská vláda stanovila v PRSP za cíl, že základní vzdělání má být poskytnuto všem (Government of Rwanda, 2002). Toho se mimo jiné snaží dosáhnout bezplatným základním vzděláním (UNDP, 2008). Asistenci na rozvoj vzdělávacího systému poskytovalo mezinárodní společenství Rwandě nepřetržitě, každý rok obdrží vláda v rámci ODA finanční prostředky z bilaterální i multilaterální spolupráce, nejčastějšími donory jsou Belgie, Francie, Německo, Rakousko, Nizozemsko, USA, Velká Británie, Španělsko, Norsko a z mezinárodních organizací AfDF, UNDP, UNICEF a IDA (OECD, 1995–2015). Projekty jsou různého zaměření a podporují jak základní, tak vyšší stupně vzdělávání. Prostředky jsou používány na vzdělávání a školení učitelů, podporu managementu vzdělávacího systému, zvyšování kapacit, opravy stávajících škol a stavby nových škol (spolu s budováním škol jsou velmi často budovány i studny s pitnou vodou a sanitační zařízení jako nezbytný prvek a součást podpory rozvoje), je financováno školné a jsou poskytována stipendia, zpřístupňuje se vzdělávání pro sirotky (z války), poskytují se prostředky nutné pro výuku apod. (OECD, 1995–2015). Podle zprávy UNDP se zlepšil poměr průměrného počtu žáků na jednoho učitele z 60:1 v roce 2003 na 54:1

[10] Rovněž jako následek války a genocidy, mj. kvůli velkému počtu znásilnění.

[11] National Plan 2002–2006; pro sirotky a zranitelné děti 2002–2006; nasazení antiretrovirálních léků 2004; distribuce kondomů 2005 (UNDP, 2008).

v roce 2006[12] (UNDP, 2008). V rámci reforem vzdělávání bylo ale rovněž nutné zaměřit se vedle zlepšování kvantitativních ukazatelů na kvalitativní zlepšení výuky také ve smyslu obsahu a stylu výuky, jelikož před genocidou byly ve školách rozlišovány etnické příslušnosti, ale tato zvyklost musela být odstraněna, aby vzdělávání mohlo být pro všechny rovnocenné (Mathisen, 2012).

Vedle budování škol a nemocnic bylo nutné hned od počátku začít ve Rwandě budovat novou infrastrukturu, která byla válkami také zničená. Nejen pro efektivní poskytování všech služeb, ale třeba i pro rozvoj obchodu je fungující infrastruktura klíčová. Ve Rwandě se nejednalo pouze o fyzickou infrastrukturu (silnice, mosty, veřejné budovy), ale rovněž o sanitární infrastrukturu (přístup k nezávadné vodě a hygienickým zařízením), rozvody elektřiny a komunikační technologie. Samozřejmě je to záležitost mnoha let a náklady jsou vysoké, na druhou stranu pro fungování státu, veřejných a soukromých služeb, obchodu či pro kvalitní život obyvatel naprosto nezbytné kroky. Budování infrastruktury bylo opět financováno s pomocí finančních prostředků v rámci ODA, projekty byly propojeny také s ostatními výše zmíněnými oblastmi (vzdělávání, zdravotnictví, zvyšování přístupu k vodě a hygienickým zařízením, bydlení apod.). Zlepšování infrastruktury ovlivňuje kvalitu života na venkově i ve městech. Finanční prostředky byly cíleny na budování silnic, vodní infrastruktury (např. studny na venkově, vodovodní potrubí ve městech) a zpřístupňování pitné vody a hygienických zařízení především ve zdravotnických střediscích, nemocnicích a školách (s tím byla spojená i výuka o hygieně), na školení odborníků, poskytování informací, zlepšování efektivity správy, zlepšování dostupnosti energií (distribuce elektřiny, dostupnost jiných zdrojů energie), rozšiřování telekomunikační sítě apod. (OECD, 1995–2015). Tato oblast je velmi rozsáhlá, a proto ačkoliv je nutné se jejímu zlepšování věnovat od počátku post-konfliktní rekonstrukce, aby mohly být zajišťovány základní funkce státu, je infrastruktura budována mnoho let — Miall, Ramsbotham a Woodhouse ji zařazují i mezi střednědobá opatření.

Ve Rwandě bylo po skončení genocidy nejvíce pozornosti ze strany donorů věnováno pravděpodobně uprchlíkům a vnitřně vysídleným osobám, tedy velký důraz byl kladen na okamžitou humanitární pomoc pro přibližně dva miliony

[12] Aktuálnější statistiky bohužel není možné uvést z důvodu chybějících dat.

lidí,[13] kteří opustili svůj domov (Eriksson, 1996). Tato stať se sice zaměřuje primárně na rozvojovou spolupráci, je nutné však zmínit i roli humanitární pomoci, jelikož velká část z ODA, kterou Rwanda hlavně v prvních letech dostávala, proudila právě na podporu uprchlických táborů, jelikož bylo nutné zajistit lidem potraviny, přístřeší, zdravotnické ošetření apod. (Kimonyo et al., 2004). Nicméně mezinárodní společenství se snažilo problematickou situaci uprchlíků vyřešit co nejdříve, jelikož uprchlické tábory byly důvodem vyostřující se situace s okolními státy (DRK, Tanzanie) a mezi uprchlíky se nacházeli i *„iniciátoři a pachatelé genocidy — ti představovali pro rwandskou vládu nejen morální urážku, ale i velkou bezpečnostní hrozbu“* (OECD, 1999, s. 8). Proto byl návrat uprchlíků jednou z prioritních otázek, asistence byla koordinována nejvíce prostřednictvím UNHCR, dále UNICEF, WFP a mnoha neziskových organizací, podle odhadů dosáhly finanční prostředky na tuto oblast přes dvě třetiny všech prostředků ODA v letech 1994–1996 (OECD, 1999). Nicméně návrat uprchlíků nebyl snadný — mnoho z nich se již nemělo kam vrátit, navíc nešlo pouze o ty, kteří uprchli těsně po ukončení genocidy, ale také o ty, kteří Rwandu opustili mnohem dříve.[14] Bylo nejen nutné najít jim domovy, ale rovněž je integrovat do společnosti, protože jen tak by nebyl ohrožen mír v zemi, která by mohla dále pokračovat ve svém rozvoji. Vláda se snažila vyřešit tuto otázku programem *Imidugudu*, kdy se vláda s pomocí OSN (UNHCR) a nevládních organizací rozhodla v podstatě vytvořit několik vesnic, postavit domy a poskytnout tak těmto lidem místo k bydlení, protože v roce 1997 asi 250 až 300 tisíc lidí, kteří se do Rwandy vrátili, muselo žít pod dočasnými přístřešky. Odhaduje se, že do roku 1998 se podařilo postavit asi 85 tisíc domů (Hilhorst a van Leeuwen, 1999). Ačkoliv tento program byl z pohledu mezinárodního společenství viděn rozporuplně (UNHCR, 1999), rwandská vláda ho podporovala a snažila se jím pomoci navráceným obyvatelům, vyrovnat hustotu zalidnění jednotlivých oblastí Rwandy, a zajistit tak poměrně poklidný návrat uprchlíků do země (Hilhorst a van Leeuwen, 1999).

[13] Většina z nich byla Hutu, po skončení genocidy se báli odplaty ze strany nové vlády (strany RPF) nebo obyvatel. Prchali především do sousední Demokratické republiky Kongo (tehdy Zair) nebo do Tanzanie.

[14] Ti byli především svou etnickou příslušností Tutsi, uprchli ze Rwandy ještě za doby nadvlády Hutu, nicméně v tuto chvíli se již mohli vrátit.

S tímto programem bylo rovněž spojeno budování infrastruktury, protože nově založené vesnice musely být samozřejmě nějakým způsobem propojeny s okolím. Stejně tak pokračovala revitalizace zdravotnického a vzdělávacího systému, na niž Rwanda stále dostávala finanční prostředky v rámci ODA. Příchod uprchlíků rovněž znamenal zátěž pro školy a nemocnice.

Co se dlouhodobých opatření týká, je nutno poznamenat, že mnoho z výše uvedených kroků je rovněž otázkou desítek let — například stavba infrastruktury, rozvoj vzdělávacího či zdravotnického systému nebo repatriace všech uprchlíků stále ještě nejsou zcela dokončeny a pravděpodobně vše potrvá ještě několik dalších let. Stejně tak jako opatření, která Miall et al. považují za dlouhodobá — tedy vytvoření stabilní makroekonomické politiky a ekonomického řízení a udržitelný rozvoj (jak na celostátní, tak na lokální úrovni). Rwanda udělala od doby občanské války a genocidy opravdu velký pokrok ve zlepšování své ekonomické situace, jelikož ekonomická síla státu vzrostla a je stále dlouhodobě rostoucí, inflace stabilně klesá. Rwanda ale může mít velký problém závislosti na zahraniční pomoci, protože do země stále proudí vysoké částky (viz graf 1). Rwanda by se tedy měla zaměřit na to, z čeho bude generovat příjem, pokud v budoucnu ODA klesne. Problémem pro Rwandu může být nedostatek komodit pro zapojení do mezinárodního obchodu, těmi jsou jen káva, čaj, kůže, cínové rudy; nicméně zemědělství stále tvoří přes 50 % veškerého exportu (RDB, 2017). Co se udržitelného rozvoje týká, Rwanda se dostává do fáze, či už se tam nachází, kdy už by nemělo hrozit bezprostřední nebezpečí vypuknutí konfliktu. Ekonomika poměrně prosperuje, a tak bude možné se v následujících letech více zabývat otázkami udržitelného rozvoje a zachování stability.

ZÁVĚR

V mezinárodním společenství je v dnešní době velmi zdůrazňován rozvoj států, především těch nejchudších, snaha minimalizovat chudobu a zlepšovat úroveň života lidí. Jedním nástrojem, který by těmto cílům měl napomoci, je rozvojová spolupráce, i když víra v ni není jednoznačná. Je ale součástí mezinárodních vztahů, a mělo by se tedy usilovat o zvyšování její efektivnosti, aby tak vynaložené prostředky alespoň splnily svůj účel a napomohly dosáhnout stanoveným cílům. Aby mohla být rozvojová pomoc efektivní, je nutné, aby reagovala na aktuální potře-

by přijímající země — z tohoto tvrzení vychází předložená stať, která poukazuje na to, jak je důležité brát v potaz specifické podmínky post-konfliktních států. U obou konceptů, jak rozvojové spolupráce, tak post-konfliktní rekonstrukce, byly nejdříve jednotlivě identifikovány jejich cíle. Na základě jejich některých společných cílů bylo možné sloučit tyto koncepty v jeden společný teoreticko-metodologický rámec sloužící k analýze zapojení rozvojové spolupráce do post-konfliktní rekonstrukce států. Cílem stati bylo ukázat, jakým způsobem se ODA zapojuje do post-konfliktní rekonstrukce. Ke konkrétní ukázce posloužila jednopřípadová studie Rwandy po roce 1994, kdy byl ukončen (etnický) konflikt — genocida části obyvatel. V případové studii bylo analyzováno zapojení mezinárodního společenství do post-konfliktní obnovy Rwandy, konkrétně byla zkoumána ekonomicko-sociální oblast, jelikož ve srovnání s ostatními oblastmi post-konfliktní rekonstrukce se do ní rozvojová spolupráce (co do objemu) obvykle zapojuje nejvíce. Důležitým východiskem pro analýzu byl teoretický rámec od Mialla et al. (1999). Stať poukazuje na to, v jaké situaci se post-konfliktní stát může nacházet, a proč je tedy nutné brát jeho specifickou situaci v úvahu, jak to koneckonců zdůrazňuje i dokument *Principle for Good International Engagement in Fragile States*. Na základě genocidy Rwanda utrpěla úmrtím a odlivem velké části obyvatelstva (tedy úbytkem pracovní síly), zničenou infrastrukturou, sníženou zemědělskou produktivitou (v souvislosti s úbytkem pracovní síly, ale také zemědělské plochy), nefunkčním zdravotnickým či vzdělávacím systémem (u obou bylo problémem zničení fyzické infrastruktury či úbytek pracovní síly) a mnoha dalšími následky, které však nebyly v této stati zkoumány. Stať si položila výzkumnou otázku, zda ODA reagovala na specifické potřeby Rwandy. Z případové studie plyne, že každému z těchto problémů, vyjmenovaných výše, byla nějakým způsobem věnována pozornost, a lze tedy konstatovat, že donoři, kteří se v post-konfliktní rekonstrukci angažovali, se snažili reagovat na specifické potřeby. Ačkoliv nebylo cílem této stati zhodnotit, zda je zlepšení ukazatelů a situace Rwandy výsledkem zapojení ODA, na základě uvedených poznatků lze říci, že pro vývoj Rwandy je ODA důležitým aspektem. Vzhledem k tomu, že ve rwandské společnosti nedošlo k obnovení etnického konfliktu po relativně dlouhou dobu, lze post-konfliktní rekonstrukci považovat celkově za úspěšnou — ne pouze ve vztahu k ekonomicko-sociální oblasti, diskutované v této stati, a rovněž

ne pouze ve smyslu zásluhy mezinárodního společenství, ale také z hlediska přínosu samotné vlády, která zajisté hraje v rozvoji státu velkou roli. Toto téma je však rozsáhlé a je zde stále velký prostor pro další výzkum jednak v dalších oblastech post-konfliktní rekonstrukce a jednak v souvisejících otázkách — jak zvyšovat efektivitu rozvojové spolupráce a podle čeho ji vůbec měřit; nebo, jak bylo již zmíněno výše, zkusit najít co nejefektivnější postup pro obnovu konflikty zničených zemí.

LITERATURA

ACEMOGLU, D. a J. A. ROBINSON (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty.* New York: Crown Business. ISBN 978-0-307--71922-5.

AfDB (2016). The Africa Infrastructure Development Index 2016. In: *afdb.org* [online]. [cit. 2018-03-17]. Dostupné z: https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/Africa_Infrastructure_Development_May_2016.pdf

AKRAMOV, K. (2012). *Foreign Aid Allocation, Governance, and Economic Growth.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press. ISBN 978-0-812-24465-6.

ANNAN, K. (2000). *Common Destiny, New Resolve.* New York: The United Nations. ISBN 9-211-00851-4.

CASTILLO, G. del (2008). *Rebuilding War-Torn States: The Challenge of Post-Conflict Economic Reconstruction.* New York: Oxford University Press. ISBN 978-0--199-23773-9.

COLLIER, P. (2007). Post-Conflict Recovery: How Should Policies Be Distinctive? In: *conflictrecovery.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://conflictrecovery.org/bin/Collier-PostConflictRecovery.pdf

COLLIER, P. et al. (2003). *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy.* New York: Oxford University Press. ISBN 0-821-35481-7.

COLLIER, P. a A. HOEFFLER (2004). Aid, Policy, and Growth in Post-Conflict Societies. *European Economic Revue*, 48(5), s. 1125–1145. ISSN 0014-2921.

DEVARAJAN, S. a V. SWAROOP (1998). The Implications of Foreign Aid Fungibility for Development Assistance. In: *documents.worldbank.org* [online]. [cit. 2018-04-07]. Dostupné z: http://documents.worldbank.org/curated/en/660401468766542269/pdf/multi-page.pdf

DI (2017). ODA Modernisation: Background Paper. In: *devinit.org* [online]. [cit. 2018-04-07]. Dostupné z: http://devinit.org/wp-content/uploads/2017/09/Backgound-paper_ODA-modernisation.pdf

DIAMOND, L. a J. W. McDONALD (1996). *Multi-Track Diplomacy: A Systems Approach to Peace.* 3rd ed. West Hartford, Conn.: Kumarian Press. ISBN 978-1--565-49057-4.

ERRIKSON, J. (1996). The International Response to Conflict and Genocide: Lessons from the Rwanda Experience. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: https://www.oecd.org/countries/rwanda/50189495.pdf

FRÈRE, M.-S. (2011). *Elections and the Media in Post-Conflict Africa: Votes and Voices for Peace?* New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-780-32018-2.

FUKUDA-PARR, S. (2010). Conflict Prevention 2011 as a Policy Objective of Development Aid. In: MAVROTAS, G. (vyd.). *Foreign Aid for Development: Issues, Challenges, and the New Agenda.* Oxford: Oxford University Press, s. 123–151. ISBN 978-0-199-58093-4.

GALTUNG, F. a M. TISNÉ (2009). A New Approach To Postwar Reconstruction. *Journal of Democracy*, 20(4), s. 93–107. ISSN 1045-5736.

GHÁLÍ, B. B. (1992). An Agenda for Peace. In: *un-documents.net* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://www.un-documents.net/a47-277.htm

GOVERNMENT OF RWANDA (2002). Poverty Reduction Strategy Paper. In: *imf.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: https://www.imf.org/external/np/prsp/2002/rwa/01/063102.pdf

HILHORTS, D. a M. van LEEUWEN (1999). Imidugudu, Villagisation in Rwanda: A Case of Emergency Development? In: *edepot.wur.nl* [online]. [cit. 2018-03--16]. Dostupné z: http://edepot.wur.nl/233659

HOYWEGHEN, S. van (1999). The Urgency of Land and Agrarian Reform in Rwanda. In: *africa.wisc.edu* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://africa.wisc.edu/rwandagpa/_documents/articles_development/VANHOYWEGHEN_Urgency-of-land.pdf

HYNES, W. a S. SCOTT (2013). The Evolution of Official Development Assistance: Achievements, Criticisms and a Way Forward. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-15]. Dostupné z: http://www.oecd.org/development/financing-sustainable-development/development-finance-standards/Evolution%20of%20ODA.pdf

JONES, K. (2005). Moving Money: Aid Fungibility in Africa. *SAIS Review of International Affairs*, 25(2), s. 167–180. ISSN 0036-0775.

KIMONYO et al. (2004). Supporting the Post-Genocide Transition in Rwanda: The Role of International Community. In: *peacepalacelibrary.nl* [online]. [cit. 2018--03-16]. Dostupné z: https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/380689456.pdf

LEDERACH, J. P. (2003). Civil Society and Reconciliation. In: CROCKER, C. A., F. O. HAMPSON a P. AALL (vyd.). *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict.* Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, s. 841–854. ISBN 978-1-929-22327-5.

LEIDERER, S. (2012). Fungibility and the Choice of Aid Modalities. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-15]. Dostupné z: https://www.oecd.org/dac/peer-reviews/Fungibility%20and%20the%20Choice%20of%20Aid%20Modalities.pdf

MATHISEN, J. (2012). Education Reform in Rwanda: Impacts of Genocide and Reconstruction on School Systems. In: *digitalcommons.georgefox.edu* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=edd

McDONALD, J. W. (2003). Multi-Track Diplomacy. In: *beyondintractability.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://www.beyondintractability.org/essay/multi-track-diplomacy

MIALL, H., T. WOODHOUSE a O. RAMSBOTHAM (1999). *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts.* Cambridge: Polity. ISBN 0-745-62034-5.

MOYO, D. (2009). *Dead Aid: Why Aid Is Not Working and How There Is Another Way for Africa.* New York: Farrar, Straus and Giroux. ISBN 978-0-374-13956-8.

NORTH, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance.* New York: Cambridge University Press. ISBN 0-521-39416-3.

NORTH, D. C. (1991). Institutions. In: *pubs.aeaweb.org* [online]. [cit. 2018-03--10]. Dostupné z: http://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.5.1.97

OECD (1999). The Limits and Scope for the Use of Development Assistance Incentives and Disincentives for Influencing Conflict Situations Case Study: Rwanda. In: *reliefweb.int* [online]. [cit. 2018-03-15]. Dostupné z: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/7F0AAE8A-70C499F9C1256B44005A34A7-Full_Report.pdf

OECD (2005). *Creditor Reporting System on Aid Activities in Africa 2003.* Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Development. ISBN 978-9--264-00807-6.
OECD (2008). Is It ODA? In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://www.oecd.org/dac/stats/34086975.pdf
OECD (2011). International Engagement in Fragile States: Can't We Do Better? In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: https://www.oecd.org/countries/somalia/48697077.pdf
OECD (1995–2015). OECD Stat. In: *stats.oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://stats.oecd.org/#
OECD (2018). Official Development Assistence — Definition and Coverage. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://www.oecd.org/dac/stats/officialdevelopmentassistancedefinitionandcoverage.htm
PERKINS, D. H. et al. (2013). *Economics of Development.* 7th ed. New York: W.W. Norton & Company. ISBN 978-0-393-93435-9.
RADELET, S. (2006). A Primer on Foreign Aid. In: *who.int* [online]. [cit. 2018--03-10]. Dostupné z: http://www.who.int/hac/techguidance/training/analysing_health_systems/a_primer_on_foreign_aid_06.pdf
RAJCHLOVÁ, J. (2016). *Financování rozvojové spolupráce.* Brno: Mendelova univerzita v Brně. ISBN 978-80-7509-384-4.
RAMALINGAM, B. (2013). *Aid on the Edge of Chaos: Rethinking International Cooperation in a Complex World.* Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0--199-57802-3.
RDB (2017). Export. In: *rdb.rw* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://rdb.rw/export
SEN, A. (2005). Development as Capability Expansion. In: FUKUDA-PARR, S. et al. *Readings in Human Development: Concepts, Measures and Policies for a Development Paradigm.* New Delhi and New York: Oxford University Press, s. 3–16. ISBN 978-0-195-67052-3.
TODARO, M. P. a S. C. SMITH (2012). *Economic Development.* 11th ed. Boston, Mass.: Addison-Wesley. ISBN 978-0-138-01380-2.
UNDP (2008). Assessment Of Development Results. Evaluation of UNDP Contribution: Rwanda. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2018-03-15]. Dostupné z: http://www.oecd.org/countries/rwanda/41105593.pdf

UNDP (2015). Human Development Report 2015. In: *hdr.undp.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf

UNDP (2016). Human Development Reports. In: *undp.org* [online]. [cit. 2018--03-15]. Dostupné z: http://hdr.undp.org/en/composite/trends

UNHCR (1999). Global Report: Rwanda at Glance. In: *unhcr.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://www.unhcr.org/3e2d4d673.pdf

UNITED NATIONS (1970). International Development Strategy for the Second United Nations Development Decade. In: *un-documents.net* [online]. [cit. 2018--03-15]. Dostupné z: http://www.un-documents.net/a25r2626.htm

UNITED NATIONS (2000). United Nations Millenium Declaration. In: *un.org* [online]. [cit. 2018-03-10]. Dostupné z: http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm

UNITED NATIONS (2001). Country Presentation by the Government of Rwanda. In: *unctad.org* [online]. [cit. 2018-04-07]. Dostupné z: http://unctad.org/en/Docs/aconf191cp31rwa.en.pdf

UNITED NATIONS (2008). Rwanda: A Brief History of the Country. In: *un.org* [online]. [cit. 2018-03-15]. Dostupné z: http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/education/rwandagenocide.shtml

UNITED NATIONS (2010). Keeping the Promise: United to Achieve the Millennium Development Goals. In: *un.org* [online]. [cit. 2018-03-16]. Dostupné z: http://www.un.org/en/mdg/summit2010/pdf/outcome_documentN1051260.pdf

URBANOVSKÁ, J. (2008). Hodnocení úspěšnosti operací OSN na udržení míru se zaměřením na Afriku. In: BUREŠ, O. (vyd.). *Teorie a praxe postkonfliktní rekonstrukce: sborník vybraných příspěvků z konference pořádané Metropolitní univerzitou Praha ve spolupráci s Prague Security Studies Institute v Praze 22. listopadu 2008.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 71–87. ISBN 978-80-7380--142-7.

WAISOVÁ, Š. (2008). *Poválečná obnova a budování míru: role a strategie mezinárodních nevládních organizací.* Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav. ISBN 978-80-2104-699-3.

WALQUE, D. de a P. VERWIMP (2010). The Demographic and Socio-Economic Distribution of Excess Mortality during the 1994 Genocide in Rwanda. *Journal of*

African Economies, 19(2), s. 141–162. ISSN 0963-8024.
WBG (2018). World Development Indicators. In: *databank.worldbank.org* [online]. [cit. 2018-03-20]. Dostupné z: http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators
ZÁVIČÁKOVÁ, L. (2008). Činnost Komise OSN pro budování míru: teorie a praxe. In: BUREŠ, O. (vyd.). *Teorie a praxe postkonfliktní rekonstrukce: sborník vybraných příspěvků z konference pořádané Metropolitní univerzitou Praha ve spolupráci s Prague Security Studies Institute v Praze 22. listopadu 2008.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 88–103. ISBN 978-80-7380-142-7.

Ing. Jana Bártová
Vysoká škola ekonomická v Praze
Fakulta mezinárodních vztahů
Katedra světové ekonomiky
xbarj98@vse.cz

ANALÝZA VZTAHU MÍRY RIZIKA CHUDOBY, EKONOMICKÉ AKTIVITY A VYBRANÝCH SOCIOEKONOMICKÝCH UKAZATELŮ V ČESKÉ REPUBLICE V OBDOBÍ 2005–2016

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RISK OF POVERTY, ECONOMIC ACTIVITY AND SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS IN THE CZECH REPUBLIC IN THE PERIOD 2005—2016

Dagmar Blatná

ABSTRAKT

Pro měření chudoby je v ČR používán indikátor „míra rizika chudoby" definovaný jako podíl osob s ekvivalizovaným disponibilním příjmem pod hranicí chudoby, která se stanoví jako 60 % mediánu národního ekvivalizovaného disponibilního příjmu po sociálních transferech.

Cílem příspěvku je analýza vývoje indikátoru „míra rizika chudoby" (at-risk-of-poverty rate) v České republice v období let 2005–2016, zejména nalezení regresních vztahů mezi časovými řadami indikátoru „míra rizika chudoby" a vybranými socioekonomickými ukazateli, jako např. růstem HDP, mírou zaměstnanosti, mírou nezaměstnanosti, inflací, sociálními dávkami, podílem osob předčasně ukončujících vzdělávání apod. Analýza je provedena pro skupiny osob z hlediska ekonomické aktivity a pohlaví — zaměstnané, nezaměstnané a důchodce.

Jako základní nástroj analýzy je použita teorie vícerozměrné analýzy nestacionárních časových řad.

Klíčová slova: *míra rizika chudoby, ekonomická aktivita, nestacionární časové řady, regresní analýza*

JEL klasifikace: I32, C32

ABSTRACT

The "at-risk-of-poverty rate" indicator is the share of people with an equivalised disposable income below the at-risk-of-poverty threshold, which is set at 60 % of the national median equivalised disposable income after social transfers.

The aim of the paper is to analyze the development of the at-risk-of-poverty rate indicator in the Czech Republic in the period 2005–2016, in particular, to find regression relations between the time series of the at-risk-of-poverty rate indicator and selected macroeconomic indicators such as GDP growth, employment growth, unemployment rate, inflation rate, social benefits, share of early leavers from education, etc. The analysis was carried out for groups of people based on their economic activity (employed, unemployed, retired) and gender.

The theory of multidimensional analysis of non-stationary time series was used as the main tool of analysis.

Key words: *at-risk-of-poverty rate, economic activity, non-stationary time series, regression analysis*

JEL classification: I32, C32

ÚVOD

Chudoba patří mezi kategorie sociální, ekonomické, politické, právní atd., existuje mnoho pohledů na chudobu i mnoho různých definic. Proto i její chápání a použitá definice jsou vždy spojeny s ideovým a obsahovým zaměřením zdroje, který se danou problematikou zabývá. Rovněž klasifikace pojmu „chudoba" se výrazně odlišuje u různých autorů a institucí, závisí na použitém konceptu chápání chudoby, ale i na časovém období, kterého se analýza týká.

Obecně lze chudobu chápat jako stav, kdy nedostatek prostředků neumožňuje uspokojovat základní životní potřeby. Záleží přitom na stupni, v jakém nejsou tyto základní potřeby uspokojovány. Pokud se jedná o stav, kdy je nedostatkem ohrožena samotná existence jedince, jedná se o tzv. absolutní chudobu. Dnes zřejmě nejpoužívanější klasifikací absolutní chudoby je definice používaná Světovou bankou, která stanoví minimální hranici denních příjmů na osobu na méně než 1,25 dolaru denně.

Častěji se pracuje s tzv. relativní chudobou, kdy úroveň uspokojování potřeb jednotlivce je vztažena k průměrné úrovni potřeb společnosti, v níž jednotlivec žije. Nemusí se vždy jednat jen o samotné posouzení hmotného zajištění potřeb

(i když tento přístup je nejčastější), ale i o uspokojování potřeb nehmotných, např. o nemožnost přístupu ke vzdělání, zdravotní péči, kulturnímu vyžití, o sociální izolaci, nemožnost politického zapojení apod.

Složitost kategorie „chudoba" se odráží i v mírách, které se používají pro její posouzení. Tato kritéria (míry) jsou nejčastěji založena na relativním posuzování úrovně příjmu v dané zemi stanovením tzv. příjmové hranice chudoby. Hranice, ke které se příjmy jednotlivce (nebo domácnosti) vztahují, se obecně pohybují mezi 50 až 70 % průměrných příjmů. V analýzách OECD se používá definice příjmové hranice chudoby vymezené jako 50 % mediánu, EUROSTAT používá jako příjmovou hranici chudoby 60 % mediánového příjmu. V návaznosti na stanovené míry hranice příjmové chudoby pak jednotlivé země stanoví míry a hranice poskytování sociální pomoci těm, kteří nedosahují stanovené hranice. Relativní chudoba ale nebere v úvahu rozdíly životních standardů různých zemí.

Méně časté je používání měr vytvořených jako kompozitní vícenásobný index chudoby (Multidimensional Poverty Index – MPI), který kromě ekonomického pohledu uvažuje i sociální faktory, zahrnuje i indikátory zdraví, vzdělání a životního standardu (viz OPHI, 2015).

Cílem článku je analýza vývoje indikátoru „míra rizika chudoby" (at-risk-of-poverty rate), který používá EUROSTAT pro srovnání míry chudoby v evropských zemích (nejen členských zemí EU). Analýza zahrnuje časové řady pro Českou republiku za období let 2005–2016. Hlavním cílem článku je nalezení regresních vztahů mezi časovými řadami indikátoru „míra rizika chudoby" pro jednotlivé skupiny obyvatel vytvořené z hlediska ekonomické aktivity a pohlaví a vybranými makroekonomickými ukazateli. Jako základní nástroj analýzy je použita teorie vícerozměrné analýzy nestacionárních časových řad.

1 LITERATURA

Chudobou, jejím chápáním, různými koncepty chudoby a měřením chudoby se zabývá řada autorů a institucí, jmenujme alespoň Světovou banku, OSN, OECD, EUROSTAT, ČSÚ, MPSV ČR či VÚPSV. Vztahu absolutní a relativní chudoby se věnuje např. příspěvek Mondala a Kenworthyho (2011), koncepty chudoby ze sociálního pohledu se zabývá celá řada článků a publikací, např. Tomeš

(1996), práce výzkumného centra VÚPSV, např. Sirovátka a kol. (2002), konsensuální přístup k definici chudoby rozebírá Mareš (1994), chudobou v rámci sociální politiky se zabývá např. Krebs (2007), Durdisová (2015), Mareš (1999). Modelování příjmové chudoby v regionech ČR je věnována práce Bartošové a Forbelské (2012), Janíčko (2014) analyzuje aspekty chudoby v ČR v období krize. Zhodnocení a komentáře ke každoročně publikovaným datům poskytují pravidelné články autorů ČSÚ, např. Brázdilová (2016), Chlad (2015), Šustová (2012), novinové články, např. Schwarz (2008), které komentují chápání chudoby, problematiku jejího měření a upozorňují na některé nedostatky měření chudoby a na souvislosti s faktory chudoby. Dvornáková (2012) sovnává dva přístupy ke stanovení hranice příjmové chudoby. Problematikou chudoby se zabývají také závěrečné práce studentů, které uvádějí i široký přehled autorů včetně zhodnocení jejich základních myšlenek a přístupů, zdrojů dat a odkazů na internetové zdroje, např. bakalářská práce Spoustové (2015) nebo diplomová práce Spěváka (2013). Strategii sociálního začleňování v ČR do roku 2020 je věnován materiál MPSV (2014). Teorií stacionárních a nestacionárních časových řad, zkoumáním stochastických vlastností časových řad a jejich vlivu na vlastnosti odhadů regresních funkcí se zabývá řada prací, např. Granger, Newbold (1974), z české literatury zejména Arlt a Arltová (2009), Cipra (1986), Hušek (2007). Aplikací analýzy integrovaných vícerozměrných stacionárních a nestacionárních řad, která je použita k analýze závislosti indikátoru „míra rizika chudoby“ (MRCH), není v české ekonomické a sociální oblasti mnoho, uvedeme alespoň článek zabývající se testováním jednotkových kořenů v demografii Šimpach, Dotlačilová a Langhamrová (2012), sebevražedností v ČR Arltová a Antovová (2016), analýzou vztahu českého exportu a německého HDP Taušer, Arltová a Žamberský (2015) nebo analýzou indikátoru udržitelného rozvoje Blatná (2016).

2 METODOLOGIE

Při analýze vztahu ukazatelů uspořádaných v časových řadách je důležité ověřit, jestli mezi časovými řadami existuje dlouhodobý, nebo jen krátkodobý vztah. Řady s dlouhou pamětí jsou generované stacionárním procesem a mají charakter tzv. stacionárních řad typu I(0). Řady s dlouhou pamětí jsou generované

nestacionárním procesem a jedná se o nestacionární řady typu I(1). Podrobněji viz např. Arlt (1998), Arlt a Arltová (2009), Cipra (1986), Hušek (2007), Elliot a kol. (1996), Phillips (1987).

Prvním krokem analýzy ukazatelů uspořádaných v časových řadách je tedy zjištění, zda analyzované řady mají charakter stacionárních řad typu I(0), nebo nestacionárních řad typu I(1). Podle toho volíme různé typy analýzy sledovaných řad a různé metody analýzy vztahu mezi řadami s ověřením, jaký charakter má nesystematická složka modelu.

K testování nestacionarity se používají tzv. testy jednotkového kořene (Unit Root Tests) autoregresního koeficientu ϕ_1, a to nejčastěji rozšířené Dickeyovy-Fullerovy testy (Augmented Dickey-Fuller test — ADF), testující hypotézu:

H_0: $\phi = 1$ časová řada je nestacionární typu I(1),

H_1: $|\phi| < 1$ časová řada je stacionární typu I(0).

Testové kritérium ADF testu má tvar:

$$t = \frac{\hat{\phi}_1 - 1}{S_{\hat{\phi}_1}}, \tag{1}$$

kde $\hat{\phi}_1$ je odhad autoregresního parametru z modelu $\gamma_t = \phi_1 \gamma_{t-1} + a_t$, $S_{\hat{\phi}_1}$ je odhad směrodatné chyby odhadu $\hat{\phi}_1$ a a_t je nesystematická složka modelu. Testové kritérium má Dickeyovo-Fullerovo rozdělení, kritické hodnoty publikovali Dickey a Fuller (1979) v závislosti na tom, zda je použit model bez konstanty a bez trendu, model s konstantou bez trendu, nebo model s konstantou a s trendem.

Pokud jsou časové řady stacionární typu I(0), lze k popisu závislosti použít statický jednorovnicový regresní model ve tvaru:

$$Y_t = c + \beta X_t + a_t, \tag{2}$$

kde Y_t je vysvětlovaná proměnná v čase t, X_t je vysvětlující proměnná v čase t, β je parametr modelu, c je konstanta, a_t je nesystematická složka modelu

s vlastnostmi procesu bílého šumu (tzn. že se jedná o řadu vzájemně nekorelovaných náhodných veličin s normálním rozdělením, nulovou střední hodnotou a konstantním rozptylem).

Pokud je nesystematická složka autokorelovaná, model zdynamizujeme přidáním členů s časově zpožděnými hodnotami obou časových řad a konstruujeme model ADL (Autotoregressive Distributed Lag), přičemž počet posunutí závisí na typu autokorelace a měl by být takový, aby byla dosažena rezidua typu bílého šumu. Model lze vyjádřit ve tvaru:

$$Y_t = c + \alpha_1 Y_{t-1} + \beta_0 X_t + \beta_1 X_{t-1} + a_t. \tag{3}$$

V případě, kdy testem jednotkového kořene zjistíme, že řady jsou nestacionární, rozhodujeme se pak mezi několika metodami a postupy v závislosti na nestacionaritě, případně stacionaritě nesystematické složky. V případě, když nesystematická složka regresního modelu je stacionární, existuje u obou časových řad společný stochastický trend a jedná se o případ „pravé (kointegrační) regrese". Když nesystematická složka modelu vykazuje autokorelaci, model zdynamizujeme a odhady parametrů modelu pak lze vyjádřit ve formě modelu korekce chyby EC (Error Correction), který umožní odlišit dlouhodobé a krátkodobé vztahy mezi řadami. Pokud je nesystematická složka modelu nestacionární, nejsou časové řady kointegrované a jedná se o případ tzv. „zdánlivé regrese". To znamená, že mezi řadami neexistuje dlouhodobý vztah a regrese indikuje zdánlivý vztah. Tento problém lze řešit diferencováním analyzovaných časových řad. Jejich regrese pak charakterizuje krátkodobý vztah. Podrobněji viz např. Arlt (1997), Arlt a Arltová (2009), Hušek (2007).

V případech, když testy jednotkového kořene identifikujeme, že časové řady jsou procesy různého řádu, tj. jedna řada je stacionární řádu I(0), zatímco druhá nestacionární řádu I(1), jedná se o případ tzv. „nesmyslné regrese", vztah mezi oběma ukazateli neexistuje a není oprávněné popsat závislost obou ukazatelů regresním modelem ani charakterizovat těsnost závislosti korelačním koeficientem.

Ověření a posouzení vhodnosti odhadnutého regresního vztahu provádíme pomocí diagnostických testů nesystematické složky modelu. K ověření normality

používáme Jarqueův-Beraův test založený na současném testování šikmosti a špičatosti, testové kritérium JB má rozdělení $\chi^2(2)$. Homoskedasticitu nesystematické složky ověřuje test ARCH(1) (Autoregressive Conditional Heteroscedasticity test). Autokorelaci posuzuje Breuschův-Godfreův LM test s testovým kritériem TR^2 (T je délka časové řady, R^2 je index determinace pomocné regrese). Teorie a podrobnější popis použitých diagnostických metod je možno najít např. v pracích Jarque a Bera (1980), Arlt a Arltová (2009), Hušek (2007), Cipra (1986).

3 ANALYZOVANÝ INDIKÁTOR A ZDROJE DAT

Indikátor „míra rizika chudoby" (MRCH) je používaný EUROSTATem pro analýzy v rámci Evropské unie pod názvem At-risk-of-poverty rate (tssi010). Indikátor je definovaný jako podíl osob s ekvivalizovaným disponibilním příjmem pod hranicí chudoby, která se stanoví jako 60 % mediánu národního ekvivalizovaného disponibilního příjmu po sociálních transferech. Data jsou získávána z výběrového šetření EU-SILC (European Union — Statistics on Income and Living Condition), které od r. 2005 probíhá každoročně v členských zemích EU i v některých dalších evropských zemích. Výběrovou jednotkou je byt, jednotkou zjišťování jsou osoby bydlící ve vybrané domácnosti. Šetření je výběrové, domácnost je do šetření zahrnuta čtyři roky, poté dochází k obměně čtvrtiny výběrového souboru.

Indikátor MRCH je sledován za celý soubor vybraných domácností a v několika podrobnějších tříděních: podle pohlaví, stupně dosaženého vzdělání, věkových skupin a ekonomické aktivity. Podrobněji viz např. EUROSTAT (2014; 2017), European Comission (2011).

Ekvivalizace disponibilního příjmu spočívá v zohlednění velikosti a rozdělení domácnosti. Existují různé ekvivalizační stupnice, EUROSTAT používá tzv. modifikovanou stupnici OECD, kde hlava domácnosti má váhu 1, další dospělé osoby a děti ve věku nad 14 let mají váhu 0,5 a mladší děti váhu 0,3.

Pro rok 2016 byla v ČR stanovena jako mez příjmové chudoby pro jednotlivce částka 10 691 Kč, u dvojice dospělých dosahovala hranice 16 036 Kč, pro jednoho rodiče s dítětem do 13 let 13 898 Kč a pro oba rodiče se dvěma dětmi do 13 let byla hranicí příjmové chudoby stanovena částka 22 450 Kč.

Výpočty byly provedeny ve statistických softwarech EViews 9 a Statgraphics a v Excelu.

4 VÝVOJ UKAZATELE „MÍRA RIZIKA CHUDOBY“ (MRCH) V ČESKÉ REPUBLICE V LETECH 2005–2016

Míra rizika chudoby se v ČR (spolu s Islandem) dlouhodobě udržuje na nejnižší úrovni v Evropě, v zemích EU byla po celé sledované období nejnižší. Chudobou nejsou ohroženy všechny skupiny obyvatel stejně, významnými faktory jsou ekonomická aktivita a pohlaví. Intuitivně je zřejmé, že nejlépe na tom budou pracovně aktivní osoby se stálými příjmy. Tento fakt je vidět z tab. 1, která uvádí základní popisné charakteristiky míry rizika chudoby v ČR v letech 2005–2016 (MRCH_CR), míry chudoby zaměstnaných osob (MRCH_ZO) a neaktivního obyvatelstva, které je rozděleno na nezaměstnané (MRCH_NO) a důchodce (MRCH_DU).

Tab. 1 » Popisné charakteristiky míry rizika chudoby podle ekonomické aktivity v období 2005–2016

Charakteristika	MRCH_CR	MRCH_ZO	MRCH_NO	MRCH_DU
Průměr	9,4667	3,7250	47,0500	6,8750
Medián	9,65	3,65	47,35	6,75
Směrodatná odchylka	0,5483	0,3596	3,1896	0,6716
Rozptyl	0,3006	0,1293	10,1736	0,4511
Špičatost	-0,4775	0,6039	0,4689	-0,3010
Šikmost	-0,3514	0,6571	-0,4232	0,7788
Minimum	8,6	3,2	40,6	6,1
Maximum	10,4	4,5	52,2	8,1
Variační rozpětí	1,8	1,3	11,6	2,0
Variační koeficient (%)	5,79	9,65	6,77	9,76
Jarqueův-Beraův test normality	0,4775	0,6576	0,2852	1,1310
p-hodnota	0,7876	0,7197	0,8670	0,5680

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Průměrná míra rizika chudoby v ČR v letech 2005–2016 činila 9,467 %, zatímco u zaměstnaných osob byla v průměru 3,725 %, u nezaměstnaných osob bylo pod hranicí chudoby 47,05 %, což je téměř dvanáctinásobně vyšší podíl než u zaměstnaných osob. Průměrná míra rizika chudoby důchodců žijících pod hranicí příjmové chudoby byla ve sledovaném období 6,875 %. Variabilita míry chudoby nezaměstnaných byla rovněž mnohonásobně vyšší než u zbývajících skupin. JB test v tab. 1 potvrzuje, že u všech časových řad nezamítáme normalitu rozdělení indikátorů. K posouzení významnosti rozdílu úrovně jednotlivých skupin není možné použít analýzu rozptylu (ANOVA), neboť není splněna podmínka rovnosti rozptylů skupin, proto byl použit neparametrický Kruskallův-Wallisův test testující shodu mediánů skupin. Hodnota testového kriteria $KW = 28{,}508$, $p < 0{,}001$ potvrzuje významnost rozdílu úrovně jednotlivých skupin, rovněž dvojice skupin jsou statisticky významně odlišné (na 5% hladině významnosti).

Obr. 1 ukazuje vývoj míry rizika ohrožení chudobou v ČR celkem a ve skupinách obyvatel podle ekonomické aktivity v letech 2005–2016. Pro možnost srovnání vývojových tendencí jednotlivých řad byla použita vedlejší stupnice pro míru rizika chudoby nezaměstnaných osob (proto přímé srovnání absolutní výše hodnot není z grafu možné).

Obr. 1 » Míra rizika chudoby podle ekonomické aktivity v období 2005–2016 (v %)

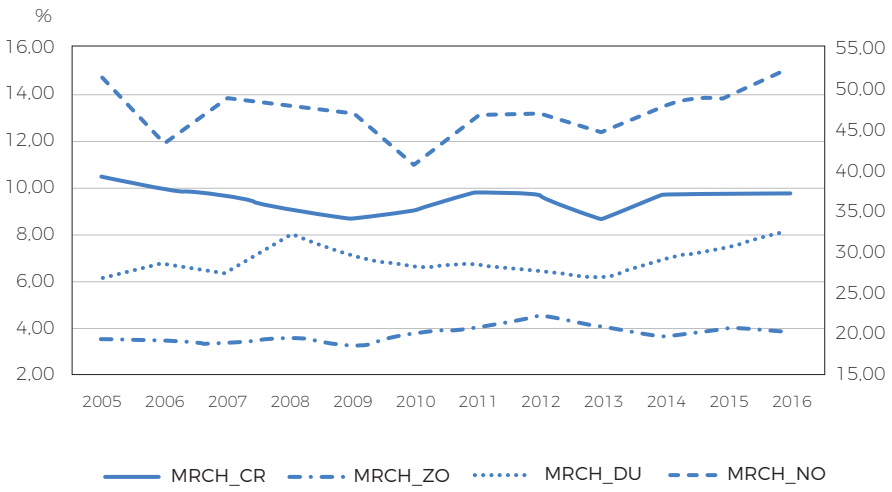

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní zpracování

V předkrizovém období celková míra rizika chudoby klesala, minimum (8,6 %) dosáhla v roce 2009, poté do r. 2011 se zvyšovala na úroveň 9,8 %, ze které výrazně poklesla v roce 2013, kdy se krátkodobě snížila na úroveň roku 2009, poté se opět vrátila na úroveň 9,7 %, kterou si udržuje.

Míra rizika chudoby nezaměstnaných osob byla v celém období výrazně nejvyšší, míra rizika chudoby zaměstnaných osob i důchodců byla po celé období nižší než míra rizika chudoby celkem. Vývoj míry chudoby v jednotlivých skupinách přitom nekopíruje celkový vývoj indikátoru MRCH_ČR. Míra rizika chudoby zaměstnaných osob v předkrizovém období rovněž mírně klesala na nejnižší úroveň v roce 2009 (3,2 %), poté rostla s maximem v r. 2012 (4,5 %), od té doby má mírně klesající tendenci. Rozdílně se vyvíjela míra nezaměstnaných osob, která kolísala v předkrizovém i v krizovém období, minima 40,6 % dosáhla v roce 2010, od té doby má rostoucí tendenci, zejména v posledních letech, od r. 2013 roste průměrně ročně o 5,5 % (průměrný koeficient růstu období 2013–2016 je 1,0546) na současnou nejvyšší hodnotu za celé sledované období, a to 52,2 %. Míra rizika chudoby důchodců měla odlišný charakter: zatímco v předkrizovém období měla na rozdíl od celkové míry rostoucí tendenci, od roku 2008 klesala až do roku 2013, kdy dosáhla nejnižší úrovně 6,1 %, od té doby rychle roste s průměrným ročním koeficientem růstu 9,9 %.

Při posuzování míry rizika chudoby je třeba si uvědomit, jak je konstruovaná, připomínáme, že hranicí je 60% kvantil ekvivalizovaného celkového příjmu. Tedy paradoxně s růstem životní úrovně spojené s růstem příjmů roste i riziko míry chudoby, zejména důchodců, neboť v období nejrychlejšího růstu příjmů byla v ČR míra valorizace důchodů snížena a její tempo růstu neodpovídalo růstu příjmů v celém národním hospodářství.

Míra rizika chudoby závisí nejen na ekonomické aktivitě, ale i na pohlaví. V následujících subkapitolách 4.1 a 4.2 je posouzen vývoj míry rizika chudoby z hlediska pohlaví pro zaměstnané osoby a pro důchodce, třídění pro nezaměstnané osoby z hlediska pohlaví není k dispozici.

4.1 VÝVOJ MÍRY RIZIKA CHUDOBY ZAMĚSTNANÝCH OSOB PODLE POHLAVÍ

Z obr. 2 je vidět, že vývoj míry rizika chudoby zaměstnaných mužů a žen měl odlišný vývoj. Míra rizika chudoby mužů měla od r. 2005 klesající tendenci, minimum 3,0 % dosáhla v roce 2008, poté výrazně rostla v krizových letech na maximální hodnotu 4,4 % v roce 2012, v letech 2012–2014 poklesla na 3,3 %, ale poté stále roste. Míra chudoby žen měla rozkolísaný vývoj s několika růsty a poklesy, minima dosáhla v roce 2007, a to 3,3 %, maximum dosáhla v roce 2012 (4,7 %). S výjimkou krizových let byla míra chudoby zaměstnaných žen vyšší než míra rizika chudoby zaměstnaných mužů, která ale v posledních dvou letech roste, naopak míra rizika chudoby zaměstnaných žen klesá. Jestli se jedná o dlouhodobější tendenci, nelze zatím říci.

Obr. 2 » Vývoj míry rizika chudoby zaměstnaných osob podle pohlaví (v %)

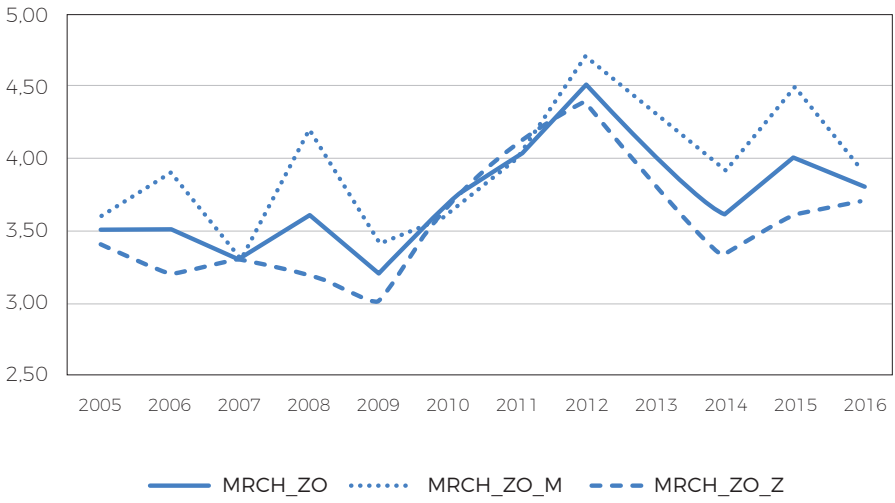

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní zpracování

Tab. 2 uvádí základní popisné charakteristiky souboru zaměstnaných osob ve třídění podle pohlaví. Dvouvýběrovým t-testem byla ověřena významnost rozdílu středních hodnot míry rizika chudoby zaměstnaných mužů a žen (t = –3,5999; p = 0,0042).

Tab. 2 » Popisné charakteristiky míry rizika chudoby zaměstnaných osob podle pohlaví v letech 2005 až 2016

	MRCH_ZO	MRCH_ZO_M	MRCH_ZO_Z
Průměr	3,7250	3,5583	3,9416
Medián	3,65	3,50	3,90
Směrodatná odchylka	0,3596	0,4077	0,4295
Rozptyl	0,1293	0,1663	0,1844
Špičatost	0,6039	0,1370	-0,6450
Šikmost	0,6571	0,7569	0,2347
Variační rozpětí	1,30	1,40	1,40
Minimum	3,20	3,00	3,30
Maximum	4,50	4,40	4,70
Variační koeficient (%)	9,65	11,46	10,90

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

4.2 VÝVOJ MÍRY RIZIKA CHUDOBY DŮCHODCŮ PODLE POHLAVÍ

Vývoj míry rizika chudoby důchodců roztříděných z hlediska pohlaví uvádí obr. 3. V celém sledovaném období bylo riziko chudoby důchodkyň vyšší než důchodců-mužů, zejména v posledním období po roce 2014 tato míra rychle roste, v r. 2016 dokonce dosáhla nejvyšší úrovně od r. 2005, a to 10,6 %. Míra rizika chudoby důchodců-mužů byla nejnižší v r. 2010, kdy dosáhla 1,9 %, od té doby má rostoucí tendenci, v posledních letech stagnuje na úrovni předkrizových let. Míra rizika chudoby důchodkyň v předkrizovém období stoupala až do roku 2008 na hodnotu 10,9 %, poté do roku 2013 následovalo dlouhé období snižování míry rizika chudoby žen na úroveň před krizí (7,7 %), ale od roku 2013 neustále roste, v roce 2016 dokonce dosáhla nejvyšší úroveň za celé sledované období (10,6 %). Základní popisné charakteristiky obou skupin uvádí tab. 3. Rozdíl mezi mírami chudoby mužů a žen důchodců je statisticky významný (t = 12,6813; p < 0,001).

Obr. 3 » Vývoj míry rizika chudoby důchodců z hlediska pohlaví (v %)

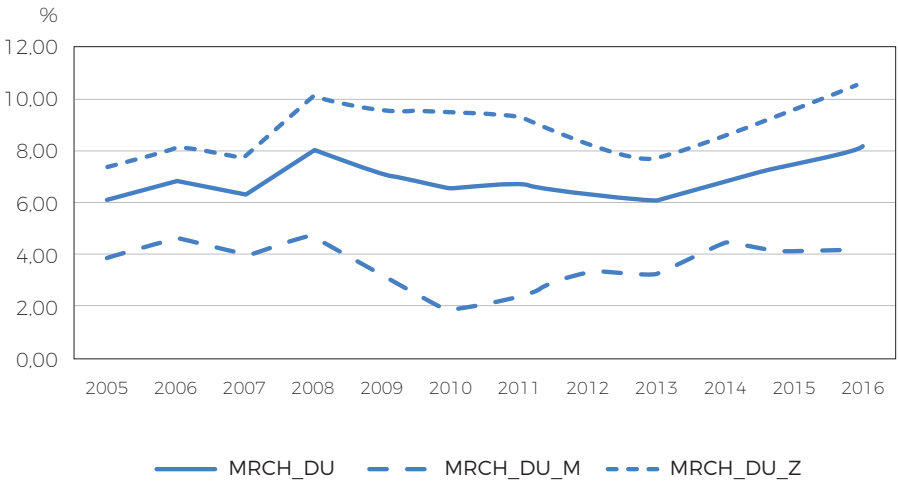

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní zpracování

Tab. 3 » Popisné charakteristiky míry rizika chudoby důchodců podle pohlaví v letech 2005 až 2016

	MRCH_DU	MRCH_DU_M	MRCH_DU_Z
Průměr	6,8750	3,6917	8,8416
Směrodatná odchylka	0,6717	0,8857	1,0405
Rozptyl	0,4511	0,7844	1,0826
Špičatost	-0,3010	0,0378	-1,2346
Šikmost	0,7788	-0,8217	0,1702
Variační rozpětí	2,0	2,9	3,2
Minimum	6,1	1,9	7,4
Maximum	8,1	4,8	10,6
Variační koeficient (%)	9,77	23,99	11,76

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

5 ANALÝZA FAKTORŮ MÍRY RIZIKA CHUDOBY SKUPIN OSOB Z HLEDISKA EKONOMICKÉ AKTIVITY

Pro hlubší analýzu míry rizika chudoby v období let 2005 až 2016 byla použita vícerozměrná regresní analýza časových řad. Výběr ukazatelů pro analýzu byl omezen dostupností a úplností dat za celé sledované období (zejména u některých uvažovaných ukazatelů nebyl v době zpracování výpočtů k dispozici údaj za rok 2016), některé vhodné vytipované ukazatele nebyly k dispozici za celé sledované období. Byly použity následující jak makroekonomické ukazatele, tak i ukazatele z dalších oblastí:

- růst hrubého domácího produktu (RHDP),
- míra inflace (MI),
- míra nezaměstnanosti (MN),
- míra zaměstnanosti (MZ),
- růst zaměstnanosti (RZ),
- růst průměrné mzdy (RPM),
- sociální dávky (SD),
- míra úspor domácností (MUD),
- předčasné odchody ze vzdělávání (POV),
- celoživotní vzdělávání (CZV),
- osoby žijící v domácnostech s nízkým zapojením do pracovního procesu (NZ).

Vzhledem k charakteru ukazatelů (časové řady) bylo nutno ověřit charakter použitých časových řad a posoudit stacionaritu, resp. nestacionaritu řad. Tab. 4 uvádí výsledky testů jednotkového kořene (Unit Root Tests) autoregresního koeficientu ϕ_1 rozšířenými Dickeyovými-Fullerovými testy (Augmented Dickey-Fuller tests — ADF).

Tab. 4 » Test jednotkového kořene časových řad analyzovaných ukazatelů

ukazatel	ADF	p-hodnota	stacionarita/ nestacionarita
MRCH_CR	-2,7696	0,0967	N
MRCH_ZO	-1,8869	0,3334	N
MRCH_NO	-3,0933	0,0569	N
MRCH_DU	-2,0012	0,2819	N
MRCH_ZO_M	-2,2624	0,1192	N
MRCH_ZO_Z	-2,8714	0,0903	N
MRCH_DU_M	-0,2689	0,5658	N
MRCH_DU_Z	-3,8019	0,0233	S
RHDP	-2,0883	0,0375	S
MI	-7,1295	0,0022	S
MN	-1,228	0,1721	N
MZ	0,9522	0,8948	N
RZ	-2,2283	0,0561	N
RPM	-1,1337	0,2175	N
SD	-1,6926	0,4078	N
MUD	-2,7565	0,0987	N
POV	-1,4020	0,5422	N
CZV	-1,5884	0,4349	N
NZ	-1,2258	0,1885	N

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Jak je zřejmé z výsledků testování, s výjimkou časové řady pro důchodkyně jsou analyzované časové řady indikátoru „míra rizika chudoby“ (MRCH) nestacionární a většina ukazatelů pro analýzu je rovněž nestacionární.

V případech, kdy testy jednotkového kořene identifikujeme, že časové řady jsou procesy různého řádu, tj. jedna řada je stacionární řádu I(0), zatímco druhá nestacionární řádu I(1), jedná se o případ tzv. „nesmyslné regrese“. Protože závisle proměnná MRCH je nestacionární, neexistuje tedy vztah mezi MRCH a ukazateli, které jsou stacionární řádu I(0), tedy růstem HDP (RHDP) a mírou inflace (MI). Do analýzy závislosti indikátorů MRCH_ZO, MRCH_NO, MRCH_DU a MRCH_DU_M proto byly jako vysvětlující proměnné zahrnuty pouze ukazatele, jejichž časové řady jsou nestacionární řádu I(1).

Vzhledem k tomu, že pro posuzování závislosti ukazatelů v časových řadách musí být analyzované řady stejného řádu integrace, musí být pro regresní analýzu souboru důchodkyň (MRCH_DU_Z) použité jiné vysvětlující proměnné než pro míry chudoby ostatních skupin.

Pro všechny analyzované skupiny byla vypočtena celá řada regresních modelů s různými kombinacemi vysvětlujících proměnných, pro jednotlivé skupiny uvedeme vždy pouze nejlepší modely vyhovující z hlediska všech statistických diagnostických testů.

5.1 ANALÝZA FAKTORŮ MÍRY RIZIKA CHUDOBY ZAMĚSTNANÝCH OSOB (MRCH_ZO)

Pro soubor zaměstnaných osob bylo vypočteno několik regresních modelů se souborem uvedených vysvětlujících proměnných. Nejlepší model pro závisle proměnnou „zaměstnané osoby“ (MRCH_ZO), uvedený v tab. 5, obsahuje vysvětlující proměnné „růst zaměstnanosti“ (RZ) a „růst průměrné mzdy“ (RPM). Regresní model míry rizika chudoby zaměstnaných osob má tvar:

$$\hat{MRCH_ZO}_t = -3{,}9760 - 0{,}1248\ RZ_t - 0{,}1082\ RPM_t. \qquad (4)$$

Můžeme tedy konstatovat, že míra rizika chudoby zaměstnaných osob klesá při rychlejším růstu zaměstnanosti a rychlejším růstu průměrné mzdy.

Tab. 5 » Regresní model MRCH_ZO ~ RZ + RPM

Proměnná	koeficient	koeficient	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	-3,9760	0,0987	40,2833	0,0000
RZ	-0,1248	0,0545	-2,2881	0,0476
RPM	-0,1082	0,0408	-2,6539	0,0263

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Test ADF (t_{ADF} = –3,3917; p = 0,0030) prokazuje stacionaritu nesystematické složky modelu, tj. kointegraci analyzovaných časových řad. Z diagnostických testů nesystematické složky je zřejmé, že je normálně rozdělená (Jargueův-Beraův test: JB = 0,9455; p = 0,6237), je homoskedastická (ARCH test: F = 0,2408; p = 0,6354) a není autokorelovaná (LM test: F = 0,0463; p = 0,9550), splňuje tedy podmínky procesu bílého šumu. Výsledky testování viz tab. 6. Index determinace modelu R^2 = 0,6562, tedy tímto modelem lze vysvětlit 65,62 % variability míry rizika chudoby zaměstnaných osob v období 2005–2016, celkový F-test modelu: F = 8,5907, p = 0,0082.

Tab. 6 » Diagnostika reziduí regresního modelu závislosti MRCH_ZO ~ RZ + RPM

Test	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	0,0463	0,9550
Test normality Jarqueův-Beraův	0,9455	0,6237
Test heteroskedasticity ARCH	0,2408	0,6354

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Ze všech kriterií vyhovuje rovněž model s jednou vysvětlující proměnnou CZV (celoživotní vzdělávání), který potvrzuje, že míra rizika chudoby souvisí i s dalším, zde neuvažovaným kritériem — vzděláním, neboť osoby bez vzdělání vykazují výrazně vyšší míru chudoby než osoby s nějakým vzděláním. S růstem vzdělanosti se zvyšují příjmy a následně i hranice příjmové chudoby, což vede ke zvýšení podílu osob spadajících pod tuto hranici.

Tab. 7 » Regresní model MRCH_ZO ~ CZV

Proměnná	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	2,5136	0,2916	8,6196	0,0000
CZV	0,1454	0,0341	4,2609	0,0017

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Model uvedený v tab. 7 má index deteminace R^2 = 0,6448, celkový F-test: $F = 18{,}56$, $p = 0{,}0016$. Nesystematická složka modelu je stacionární ($t_{ADF} = -4{,}2607$; $p = 0{,}0006$, z diagnostických testů nesystematické složky je zřejmé, že je normálně rozdělená (Jargueův-Beraův test: JB = 0,3137; p = 0,8548), je homoskedastická (ARCH test: F = 1,3269; p = 0,2790) a není autokorelovaná (LM test: F = 0,4251; p = 0,6677), splňuje tedy podmínky procesu bílého šumu). Jedná se tedy o případ kointegrace časových řad, model je vyhovující.

5.1.1 Analýza faktorů míry rizika chudoby zaměstnaných mužů (MRCH_ZO_M)

V tab. 8 je uveden nejlepší model pro závisle proměnnou „míra rizika chudoby zaměstnaných mužů", který obsahuje vysvětlující proměnné RZ (růst zaměstnanosti) a SD (sociální dávky). Nesystematická složka modelu je stacionární ($t = -4{,}0108$; $p = 0{,}0009$), jedná se tedy opět o případ kointergrace časových řad, je normálně rozdělená, neautokorelovaná a homoskedastická (diagnostické testy viz tab. 9).

Tab. 8 » Regresní model MRCH_ZO_M ~ RZ + SD

Proměnná	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	-0,1829	1,6047	-0,1139	0,9118
RZ	-0,1814	0,0656	-2,7618	0,0220
SD	0,3047	0,1279	2,3815	0,0411

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Riziko míry chudoby zaměstnaných mužů klesá při rychlejším růstu zaměstnanosti a zvyšuje se s růstem sociálních dávek. Modelem lze vysvětlit 61,25 % variability míry rizika chudoby zaměstnaných mužů, F-test: $F = 7{,}1134$; $p = 0{,}0140$.

Tab. 9 » Diagnostika reziduí regresního modelu závislosti MRCH_ZO_M ~ RZ + SD

Test	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	1,2718	0,3380
Test normality Jarqueův-Beraův	0,4368	0,8038
Test heteroskedasticity ARCH	2,8788	0,1240

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

5.1.2 Analýza faktorů míry rizika chudoby zaměstnaných žen (MRCH_ZO_Z)

Pro závisle proměnnou „míra rizika chudoby zaměstnaných žen" se nepodařilo najít model, který by vysvětloval vyšší část variability míry rizika chudoby žen. Nejlepší z modelů byl model s jednou vysvětlující proměnnou CZV (celoživotní vzdělávání) s indexem determinace pouze $R^2 = 0{,}4355$ ($F = 7{,}7143$; $p = 0{,}0195$). Závislost je opět kladná, tedy s růstem podílu osob s celoživotním vzděláváním roste i míra rizika chudoby zaměstnaných žen. Tento fakt lze opět vysvětlit tím, že při růstu podílu osob, které mají vzdělání, roste i medián příjmu osob v celém státě a tím se i zvyšuje částka, od které se odvíjí hranice měr chudoby, a více žen pod tuto hranici spadá.

Tab. 10 » Regresní model závislosti MRCH_ZO_Z ~ CZV

Proměnná	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	2,7526	0,4390	6,2688	0,0001
CZV	0,1427	0,0513	2,7774	0,0195

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Model je vyhovující z hlediska všech diagnostických testů nesystematické složky, která je normálně rozdělená (Jarqueův-Beraův test: $JB = 1{,}0762$; $p = 0{,}5839$), je homoskedastická (ARCH test: $F = 0{,}1773$; $p = 0{,}8404$) a není autokorelovaná (LM test: $F = 0{,}6333$; $p = 0{,}5556$), splňuje tedy podmínky procesu bílého šumu.

5.2 Analýza faktorů míry rizika chudoby nezaměstnaných osob (MRCH_NO)

Jak bylo uvedeno, pro míru rizika chudoby nezaměstnaných osob není k dispozici třídění z hlediska pohlaví, analýza je proto provedena jen pro celý soubor nezaměstnaných osob.

Pro soubor nezaměstnaných osob se podařilo s daným souborem faktorů zkonstruovat pouze modely s jednou vysvětlující proměnnou. V uvedených modelech se jedná o případy kointegrace. Nejlepší model, který vysvětluje 65,96 % variability míry rizika chudoby nezaměstnaných osob, obsahuje vysvětlující proměnnou POV (podíl osob předčasně ukončujících vzdělávání). Závislost je kladná — zvýšení podílu osob, které neukončí vzdělání, zvyšuje míru rizika chudoby nezaměstnaných osob. Zvýšení POV o 1 % vede k výraznému zvýšení MRCH_NO o 4,82 %. Model a diagnostické testy jsou uvedeny v tabulkách 11 a 12.

Tab. 11 » Regresní model závislosti MRCH_NO ~ POV

Proměnná	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	20,3048	6,1017	3,3277	0,0076
POV	4,8262	1,0963	4,4020	0,0013

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Tab. 12 » Diagnostika reziduí regresního modelu závislosti MRCH_NO ~ POV

Test	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	1,4821	0,2834
Test normality Jarqueův-Beraův	0,1702	0,9185
Test heteroskedasticity ARCH	0,1689	0,6906

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

5.3 Analýza faktorů míry rizika chudoby důchodců celkem (MRCH_DU)

Z uvažovaných faktorů závisí míra rizika chudoby důchodců především na míře zaměstnanosti a na míře nezaměstnanosti. Zvýšení míry nezaměstnanosti vede ke snížení ekvivalizovaného příjmu a tím i ke snížení hranice míry chudoby, což se u důchodců projeví snížením míry rizika chudoby. Vliv zvýšení míry zaměstnanosti je opačný, vede ke zvýšení ekvivalizovaného příjmu, tím i hranice míry chudoby, což má za následek zvýšení míry rizika chudoby důchodců. Pro analýzu souboru důchodců by bylo vhodné zařadit i další neuvažované vysvětlující proměnné.

Modelem s vysvětlující proměnnou „míra nezaměstnanosti" (MN) lze vysvětlit 66,50 % variability míry rizika chudoby důchodců, model s vysvětlující proměnnou MZ má index determinace nižší — jen 41,87 %. Oba modely jsou vyhovující z hlediska splnění diagnostických testů nesystematické složky, která je v obou případech stacionární ($ADF = -3{,}8183$; $p = 0{,}0013$; resp. $ADF = -2{,}8066$; $p = 0{,}0097$), jedná se o kointegraci. Diagnostické testy viz tab. 14.

Tab. 13 » Diagnostika reziduí regresního modelu závislosti MRCH_NO ~ POV

MRCH_DU ~ MN	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	9,6305	0,6296	15,2963	0,0000
MN	-0,4432	0,0995	-4,4552	0,0012
MRCH_DU ~ MZ	**koeficient**	**směrodatná odchylka**	**t-test**	**p-hodnota**
Absolutní člen	-9,784954	6,208679	-1,576012	0,1461
MZ	0,230455	0,085857	2,684170	0,0229

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Tab. 14 » Diagnostika reziduí regresních modelů závislosti MRCH_DU

Model MRCH_DU ~ MN		
Test	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	0,4685	0,6442
Test normality Jarqueův-Beraův	-4,8697	0,0886
Test heteroskedasticity ARCH	0,0038	0,9519
Model MRCH_DU ~ MZ	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	0,1737	0,8436
Test normality Jarqueův-Beraův	0,5169	0,7722
Test heteroskedasticity ARCH	0,0419	0,8422

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

5.3.1 Analýza faktorů míry rizika chudoby důchodců-mužů (MRCH_DU_M)

Pro soubor důchodců-mužů je nejlepší regresní model s vysvětlujícími proměnnými „sociální dávky“ (SD) a „míra zaměstnanosti“ (MZ), jímž lze vysvětlit 66 % variability míry rizika chudoby důchodců-mužů. Snížení míry zaměstnanosti a zvýšení sociálních dávek vede ke snížení míry rizika chudoby důchodců-mužů. Model viz tab. 15.

Tab. 15 » Regresní model závislosti MRCH_DU_M ~ SD + MZ

Proměnná	koeficient	směrodatná odchylka	t-test	p-hodnota
Absolutní člen	-0,877535	7,509059	-0,116863	0,9095
CZV	-0,869667	0,259993	-3,344965	0,0086
SD	0,213680	0,091337	2,339466	0,0441

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

Nesystematická složka modelu je stacionární (t_{ADF} = –2,8043; p = 0,0098), model je vyhovující podle všech diagnostických kriterií nesystematické složky (viz tab. 16).

Tab. 16 » Diagnostika reziduí regresního modelu závislosti MRCH_DU_M ~ SD + MZ

Test	Testová statistika	p-hodnota
Breuschův-Godfreyův LM test	0,8719	0,4591
Test normality Jarqueův-Beraův	0,4031	0,8175
Test heteroskedasticity ARCH	0,2566	0,9214

Zdroj: data EUROSTAT, vlastní výpočty

5.3.2 Analýza faktorů míry rizika chudoby důchodců-žen (MRCH_DU_Z)

Časová řada míry rizika chudoby důchodkyň je stacionární I(0), neexistuje tedy vztah míry rizika chudoby důchodkyň a žádné z uvažovaných vysvětlujících proměnných v časových řadách nestacionárních typu I(1). Proto do analýzy byly zařazeny jen stacionární vysvětlující proměnné typu I(0) — RHDP (růst hrubého domácího produktu) a MI (míra inflace). Regresní vztah mezi MRCH_DU_Z a těmito ukazateli existuje, ale s žádným není na 5% hladině významný. Pro závisle proměnnou MRCH_DU_Z v časové řadě za období 2005–2016 se tedy nepodařilo najít žádný vyhovující regresní model.

ZÁVĚR

Indikátor „míra rizika chudoby" je definovaný jako podíl osob s ekvivalizovaným disponibilním příjmem pod hranicí chudoby, která se stanoví jako 60 % mediánu národního ekvivalizovaného disponibilního příjmu po sociálních transferech.

V předkrizovém období celková míra rizika chudoby v ČR klesala, minimum (8,6 %) dosáhla v roce 2009, poté do r. 2011 se zvyšovala na úroveň 9,8 %, ze které výrazně poklesla v roce 2013, kdy se krátkodobě snížila na úroveň roku 2009, poté se opět vrátila na úroveň 9,7 %, kterou si udržuje.

Míra rizika chudoby nezaměstnaných osob byla v celém období výrazně nejvyšší, míra rizika chudoby zaměstnaných osob i důchodců byla po celé období nižší než míra rizika chudoby celkem. Vývoj míry chudoby v jednotlivých skupinách přitom nekopíruje celkový vývoj indikátoru v ČR.

Průměrná míra rizika chudoby v ČR v letech 2005–2016 činila 9,46 %, zatímco u zaměstnaných osob byla v průměru 3,72 %, u nezaměstnaných osob bylo pod hranicí chudoby 47 %. Průměrná míra rizika chudoby důchodců žijících pod hranicí příjmové chudoby byla ve sledovaném období 6,87 %. Variabilita míry chudoby nezaměstnaných byla významně vyšší než u zbývajících skupin. Významnost rozdílu úrovně jednotlivých skupin byla ověřena neparametrickým Kruskallovým-Wallisovým testem, který potvrdil významnost rozdílu úrovně jednotlivých skupin obyvatel z hlediska ekonomické aktivity.

Míra rizika chudoby ve sledovaných skupinách se liší i z pohledu pohlaví. S výjimkou krizových let byla míra chudoby zaměstnaných žen vyšší než míra rizika chudoby mužů, rovněž riziko chudoby důchodkyň bylo v celém období vyšší než důchodců-mužů. Nezaměstnané osoby nejsou tříděny podle pohlaví.

Byla zkonstruovaná řada regresních modelů pro závisle proměnnou „míra rizika chudoby" se souborem vybraných vysvětlujících proměnných.

Časové řady míry rizika chudoby ve většině analyzovaných skupin jsou nestacionární typu I(1), neexistuje tedy vztah mezi mírou chudoby a růstem HDP a mírou inflace, které mají v ČR charakter stacionárních řad typu I(0).

Míru rizika chudoby zaměstnaných osob lze popsat regresním modelem s vysvětlujícími proměnnými „růst zaměstnanosti" a „růst průměrné mzdy". Zvýšení růstu zaměstnanosti i zvýšení růstu průměrné mzdy snižuje míru rizika chudoby zaměstnaných osob. Riziko míry chudoby zaměstnaných mužů klesá s růstem zaměstnanosti a zvyšuje se s růstem sociálních dávek. Míru rizika chudoby zaměstnaných žen nejlépe popisuje regresní model s jednou vysvětlující proměnnou „celoživotní vzdělávání". Závislost je kladná, tedy s růstem podílu osob, které jsou účastny celoživotního vzdělávání, roste i míra chudoby zaměstnaných žen. S růstem vzdělanosti se zvyšují příjmy a následně i hranice chudoby, což vede ke zvýšení podílu osob spadajících pod tuto hranici. Tento fakt se projevil pouze u žen, u mužů vliv celoživotního vzdělávání na míru rizika chudoby není významný.

Riziko chudoby nezaměstnaných osob roste při zvýšení podílu osob, které předčasně ukončují vzdělávání.

Vývoj míry rizika chudoby důchodců ve sledovaném období souvisí především s vývojem míry zaměstnanosti a míry nezaměstnanosti. Zvýšení míry nezaměstnanosti vede ke snížení ekvivalizovaného příjmu a tím i ke snížení hranice míry chudoby, což se u důchodců projeví snížením míry rizika chudoby, vliv zvýšení míry zaměstnanosti je opačný. Současné snížení míry zaměstnanosti a zvýšení sociálních dávek vede ke snížení míry rizika chudoby důchodců-mužů. Časová řada míry rizika chudoby důchodkyň je stacionární I(0), neexistuje tedy vztah míry rizika chudoby důchodkyň a žádné z uvažovaných vysvětlujících proměnných v časových řadách nestacionárních typu I(1). Pro míru rizika chudoby důchodkyň v časové řadě za období 2005–2016 se nepodařilo najít žádný vyhovující regresní model.

Při posuzování míry rizika chudoby je třeba si uvědomit, jak je konstruovaná, tedy že hranicí je 60% kvantil ekvivalizovaného celkového příjmu. Pro jednotlivé skupiny obyvatelstva roztříděné z hlediska ekonomické aktivity je zřejmé, že s růstem životní úrovně spojené s rychlejším růstem zaměstnanosti a růstem příjmů se snižuje míra rizika chudoby zaměstnaných osob, ale naopak riziko míry chudoby důchodců se zvyšuje.

LITERATURA

BLATNÁ, D. (2017). Analysis of EU Countries' Material Deprivation Rate. In: LÖSTER, T. a T. PAVELKA (vyd.). *The 11th International Days of Statistics and Economics.* Slaný: Melandrium, s. 133–142. ISBN 978-80-87990-12-4.

ARLT, J. (1998). Časové řady typu I(0) a I(1). *Acta oeconomica pragensia*, 6(2), s. 7–11. ISSN 0572-3043.

ARLT, J. a M. ARLTOVÁ (2009). *Ekonomické časové řady.* Praha: Professional Publishing. ISBN 978-80-86946-85-6.

ARLTOVÁ, M. a M. ANTOVOVÁ (2016). Statistická analýza sebevražednosti v České republice z pohledu časových řad. *Demografie*, 58(1), s. 29–48. ISSN 0011-8265.

BARTOŠOVÁ, J. a M. FORBELSKÁ (2012). Modelling of the Risk of Monetary Poverty in the Czech Regions. In: LÖSTER, T. a T. PAVELKA (vyd.). *The 6th International Days of Statistics and Economics.* Slaný: Melandrium, s. 72–80. ISBN 978-80-86175-86-7.

BRÁZDILOVÁ, L. (2016). Chudoba postihuje i zaměstnané. *Statistika a my*, 6(7–8), s. 22–24. ISSN 1804-7149.

CIPRA, T. (1986). *Analýza časových řad s aplikacemi v ekonomii.* Praha a Bratislava: SNTL/Alfa.

DICKEY, D. A. a W. A. FULLER (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), s. 427–431. ISSN 0162-1459.

DURDISOVÁ, J. a kol. (2005). *Sociální politika v ekonomické praxi (vybrané problémy).* Praha: Oeconomica. ISBN 80-245-0850-8.

DVORNÁKOVÁ, T. (2012). At-Risk-of-Poverty Threshold. *Statistika*, 49(2), s. 44–61. ISSN 0322-788x.

ELLIOT, G., J. ROTHENBERG a J. H. STOCK (1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root. *Econometrica*, 64(4), s. 813–836. ISSN 0012-9682.

EUROPEAN COMMISSION (2011). European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC). In: *ec.europa.eu* [online]. [cit. 2017-09-17]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions

EUROSTAT (2014). Europe 2020 Indicators – Poverty and Social Exclusion. In: *ec.europa.eu* [online]. [cit. 2017-09-17]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_indicators_-_poverty_and_social_exclusion

EUROSTAT (2017). Income Distribution Statistics. In: *ec.europa.eu* [online]. [cit. 2017-10-25]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Income_distribution_statistics

GRANGER, C. W. J. a P. NEWBOLD (1974). Spurious Regression in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), s. 111–120. ISSN 0304-4076.

HUŠEK, R. (2007). *Ekonometrická analýza.* Praha: Oeconomica. ISBN 978-80-245-1300-3.

CHLAD, M. (2016). Míra chudoby, zadlužení a příjmy domácností. In: *czso.cz*

[online]. [cit. 2017-10-20]. Dostupné z: htpps:// www.cszo.cz/csu/xp/mira-chudoby-zadluzeni-a-prijmy-domacnosti

JANÍČKO, P. (2014). Some Aspects Concerning the Working Poors Issue and Poverty in the Czech Republic during the Crisis Period (2008–2012). In: LÖSTER, T. a T. PAVELKA (vyd.). *The 8th International Days of Statistics and Economics.* Praha: VŠE, s. 515–527. ISBN 978-80-87990-02-5.

JARQUE, C. a A. BERA (1980). Efficient Tests for Normality, Heteroscedasticity and Serial Independence of Regression Residuals. *Economics Letters* 6(3), s. 255–259. ISSN 0165-1765.

KENWORTHY, L. (2011). Relative Poverty Rates Can Mislead. In: *lanekenworthy.net* [online]. [cit. 2017-10-20]. Dostupné z: http://lanekenworthy.net/2011/06/19/relative-poverty-rates-can-mislead/

KREBS, V. a kol. (2007). *Sociální politika.* 4. vydání. Praha: ASPI. ISBN 978-80--7357-276-1.

MAREŠ, P. (1994). Konsensuální přístup k definici chudoby. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 43(G36), s. 7–22. ISSN 0231-5122.

MAREŠ, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby.* Praha: SLON. ISBN 80-85850--61-3.

MONDAL, P. (1999). Poverty: Difference between Absolute Poverty and Relative Poverty. In: *yourarticlelibrary.com* [online]. [cit. 2017-05-02]. Dostupné z: http://www.yourarticlelibrary.com/poverty/poverty-difference-between-absolute-poverty-and-relative-poverty/31409

MPSV (2014). Strategie sociálního začleňování 2014–2020. In: *mpsv.cz* [online]. [cit. 2017-10-12]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/17082/strategie_soc_zaclenovani_2014-20.pdf

OPHI (2015). Multidimensional Poverty Index 2015+. In: *ophi.org.uk* [online]. [cit. 2018-01-05]. Dostupné z: http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Multidimensional-Poverty-Index-2015-2-March-2015.pdf

PHILLIPS, P. C. B. (1987). Time Series Regression with a Unit Root. *Econometrica*, 55(2), s. 277–301. ISSN 0012-9682.

SCHWARZ, J. (2008-09). Statistická chudoba aneb Kdo je dnes doopravdy chudý? In: *virtually.cz* [online]. [cit. 2017-12-15]. Dostupné z: http://virtually.cz/archiv.php?art=17286

SIROVÁTKA, T., P. MAREŠ, J. VEČERNÍK a M. ZELENÝ (2002). *Monitorování chudoby v České republice: úvodní studie.* Brno: Výzkumné centrum VÚPSV.
SPĚVÁK, A. (2013). *Chudoba jako sociální událost.* Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, Katedra pracovního práva a práva sociálního zabezpečení. Dostupné také z: *https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120145148*
SPOUSTOVÁ, D. (2015). *Ukazatele chudoby.* Brno. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta, Katedra ekonomie. Dostupné také z: https://is.muni.cz/th/qhlyb/Bakalarska_prace
ŠIMPACH, O., P. DOTLAČILOVÁ a J. LANGHAMROVÁ (2012). Možnosti testování sezónních jednotkových kořenů demografických časových řad v systému GRETL. *Forum Statisticum Slovacum*, 8(7), s. 167–170. ISSN 1336-7420.
ŠUSTOVÁ, Š. (2012). Roste podíl osob pod hranicí příjmové chudoby. In: *czso.cz* [online]. [cit. 2017-10-26]. Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/20555411/1804120620_21.pdf/926df11d-05ba-456a-9b-84-63368874bfc7?version=1.0
TAUŠER, J., M. ARLTOVÁ a P. ŽAMBERSKÝ (2015). Czech Exports and German GDP: A Closer Look. *Prague Economic Papers*, 24(1), s. 17–37. ISSN 1210-0455.
TOMEŠ, I. (1996). O chudobě jako sociální události. In: týž, *Sociální politika, teorie a mezinárodní zkušenost.* Praha: Sociopress, SOCIOKLUB, s. 126–130. ISBN 80-902260-0-0.

doc. Ing. Dagmar Blatná, CSc.
Vysoká škola ekonomická
Fakulta informatiky a statistiky
blatna@vse.cz

DILEMATA MANAŽERŮ PŘI ŘEŠENÍ PROBLÉMŮ A SPORŮ

MANAGERS' DILEMMAS WHEN SOLVING PROBLEMS AND DISPUTES

Karel Marek
Endre Tóth

ABSTRAKT

Stať pojednává o zákonitostech manažerského rozhodování po rekodifikaci obchodního práva. Upozorňuje na klíčové problémy manažerského i vlastnického jednání korporací, zejména na specifika jejich pravomoci, odpovědnosti a rizik. Blíže prezentuje jednotlivé způsoby řešení problémů i sporů, jejich výhody a slabiny. Zvláštní pozornost je věnována otázkám rozhodčího řízení.

Klíčová slova: *manažerské rozhodování, rekodifikace korporátního práva, dohadovací řízení, výbory pro řešení sporů, využití expertů a expertních systémů, dohoda o narovnání, mediace, smír a smírčí řízení, rozhodčí řízení, rozhodčí soudy*

JEL klasifikace: H30, H70

ABSTRACT

The article deals with the rules of managerial decision making following the recodification of the commercial law. It highlights the key issues of corporate governance and ownership of corporations, especially the particularities of their powers, responsibilities and risks. It presents different ways of solving problems and disputes and their respective advantages and disadvantages. Particular attention is paid to the question of arbitration.

Key words: *managerial decision making, recodification of corporate law, conciliation procedure, dispute resolution committees, use of experts and expert systems, settlement agreement, mediation, conciliation and conciliation proceedings, arbitration proceedings, arbitration tribunals*

JEL classification: H30, H70

ÚVOD

Jedním z klíčových fenoménů současného podnikání je zadlužování, předlužování i úpadkové krizové stavy živnostenských i korporátních podnikatelů. Profesionální a včasná řešení těchto negativních jevů jsou nejvýhodnější cestou k nápravě, k minimalizaci vznikajících škod a k zajištění dalšího udržitelného businessu. S tímto záměrem byl tento příspěvek napsán na základě interní výzkumné činnosti Katedry občanského práva a Katedry řízení podniku Vysoké školy finanční a správní. Stať čerpá z cílených osobních průzkumných šetření autorů, která se zaměřila na podnikatelskou i právní identifikaci krizových situací, problémů a sporů, a to ve vybraných korporacích, které se nacházely v úpadku, likvidaci, exekuci či jiných krizových stavech. Snaží se nejen identifikovat zátěžové stavy firem, ale především se soustřeďuje na prezentaci disponibilních způsobů jejich efektivního řešení ve směru jak využití racionálních manažerských postupů, tak i uplatnění právních instrumentů v rovině soudních i mimosoudních řešení. Reálná praxe řešení problémů ve firmách ukazuje na mnohé nesystémové přístupy při řešení negativních jevů. Jejich typickými projevy jsou relativně izolovaná řešení ryze manažerskými technikami, anebo na druhé straně řešení výlučně právními a soudními cestami. Stať tak chce přispět ke komplexnímu chápání způsobu řešení aktuálních problémů ve firmách, a to v blízké vazbě na rekodifikaci korporátního práva v ČR, která v dané souvislosti přináší řadu nových principů a ustanovení.

1 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Hospodářství nefunguje jako bezporuchový, účelně organizovaný mechanismus. Jeho účastníci v něm zákonitě prosazují odlišné zájmy a aspirace a tomu adekvátně přizpůsobují osobitou taktiku svého podnikání. V hospodářském dění tak zákonitě vznikají i střety, protichůdnosti, neshody, nedorozumění, rozepře, kontroverze, sváry a rozpory. Vyústěním mnohých z nich jsou spory, které se musí vhodným způsobem řešit. Jejich neřešení podrývá a brzdí podnikání a vede zpravidla k dalším, zásadnějším hrozbám s málo předvídatelnými důsledky. Bezbřehé a neodpovědné zadlužování např. vede k úpadkovému — insolvenčnímu řízení nebo k exekucím. Vzniklé spory zpravidla nejen zatěžují věcnou stránku podnikání, ale narušují obchodní i sociální vztahy a právní jistoty a často také deprimují duševní i pracovní potenciál manažerů.

Mezi klíčové úkoly vrcholového managementu patří předcházení negativním jevům i sporům. Když už problémy ale vyvstanou, pak výkonný management musí problémy neodkladně a kvalifikovaně řešit. Nezřídka se stává, že manažeři nečinně přehlížejí i extrémní nárůst nepoměru mezi dluhy a majetkem firmy. Připouští tak přijímání nových závazků, o kterých nezřídka ví, že je nezaplatí.

Neodhalení, přehlížení či vědomé zamlčování problémů, popř. také neúčinné řešení patří mezi hrubé a neodpustitelné manažerské chyby. Nezvládnutí výkonu funkce či selhání statutárních manažerů dokonce nově postihují i zákony (Česko, 2012; 2011). Vysokou výkonnost a profesionalitu manažerů při řešení problémů proto lze řadit mezi klíčové fenomény moderního managementu (Tóth, 2016).

Při řešení konkrétních problémů manažeři volí adekvátní cesty i nástroje jejich řešení. Kvalifikovaní manažeři upřednostňují cesty vlastního — ryze manažerského interního řešení, neboť je to cesta schůdnější a levnější a odpovídá jejich poslání. Je-li vyčerpán potenciál těchto manažerských aktivit, musí volit prostředky mimosoudního či soudního řešení. Při volbě způsobů řešení se v podstatě vždy jedná o vícekriteriální složité rozhodování s různými možnými důsledky i odlišnými riziky. Toto pojednání akcentuje a hodnotí hlavní směry možných řešení problémů. Zvláštní akcent je kladen na problematiku rozhodčích řízení (arbitráže), neboť jejich využívání je poměrně silně zastoupeno v poslední době

nejen u malých a středních podniků, ale také u velkých korporací. Využívají se také ve vztazích mezi státními a územně právními institucemi a dodavatelskou sférou. Uplatnění rozhodčího řízení je spojeno s řadou teoreticko-metodologických i praktických otázek, které jsou mnohdy na rozhraní podnikatelských, manažerských i právních disciplín.

2 CÍL PRÁCE

Záměrem autorů v této stati je seznámit čtenáře, praktické manažery, výzkumníky i firemní právníky s nutností i možnostmi širšího pohledu na problematiku úspěšného řešení negativních problémů firem, zejména ve směru podnikatelsko-obchodních — závazkových vztahů. Zkoumané „závazkové" (dluhové) problémy byly odvozeny z průzkumu vybrané skupiny reálných firem (viz oddíl 3), které se ocitly v podnikatelských hrozbách, dluhových či úpadkových problémech. Hlavním cílem příspěvku je pak rozevřít celé spektrum možných způsobů vhodného řešení problémů a sporů, včetně akcentace výhod i nevýhod a důsledků užití jednotlivých metod a přístupů, a to ve shodě s požadavky moderního managementu i zákonných ustanovení v rámci rekodifikace korporátního práva. Zvýšená pozornost je věnována otázkám arbitrárních postupů, především prostřednictvím nejvýznamnějších rozhodčích soudů v ČR.

3 METODOLOGIE PRÁCE, VÝZKUM A PRŮZKUM

Metodologie tvorby statě se opírá o tvůrčí a aplikační využití zdrojů a metod:

- **a)** cíleného průzkumu krizových jevů v reálných firmách, které se dostaly do obtížné dluhové až úpadkové krizové situace v době od r. 1997 do r. 2017;
- **b)** inventarizace a selekce manažerských technik a zákonitostí spojených především s problematikou řešení závazkových a vlastnických vztahů v těsné vazbě na rozhodovací manažerské procesy;
- **c)** analýzy relevantních zákonných norem v rovině lex specialis i lex generalis, vážících se na řešení sporů (Česko, 1964; 1994; 2011; 2012).

Průzkum reálných firem zahrnoval případy nucené správy,[1] konkurzů,[2] insolvenčních řízení,[3] likvidací[4] a sanací iniciovaných vlastníky.[5] Využité dokumenty jsou k nalezení a nahlédnutí ve veřejných rejstřících příslušných soudů (především v obchodním insolvenčním rejstříku), ale i v archivech sledovaných firem. Průzkum byl proveden autory statě, kteří působili ve zkoumané době v pozicích konkurzních a posléze insolvenčních správců, likvidátorů, ekonomických i právních poradců v daných firmách a současně v akademických a výzkumných pozicích. Výzkumem se analyzovaly jednak příčiny vyvstalých krizových stavů v obchodně závazkových vztazích. Současně byly hledány a prezentovány i nejschůdnější způsoby řešení, kterými by se firmy vyhnuly likvidačním i jiným útlumovým způsobům řešení své krize a které by firmám umožnily restrukturalizační restart.

Na základě uskutečněných zjištění a teoreticko-metodologické syntézy se autoři zaměřili na prezentaci celého spektra nejvýznamnějších způsobů řešení dluhových problémů, zejména na platformě organického průniku manažerské a právní stránky problémů. U jednotlivých způsobů se autoři orientují kromě únosného věcného vysvětlení způsobu na hodnocení jejich výhod i nevýhod i možných důsledků. Zvláštní akcent je kladen na dosud relativně málo využívané rozhodčí cesty řešení problémů.

4 MANAŽERSKÉ ROZHODOVÁNÍ A SPORY

Jádrem manažerského jednání při řešení problémů je rozhodování. Rozhodovací úsilí musí být vždy zacíleno na hledání a volbu optimální varianty. Špatná a chybná rozhodnutí, nebo také nerozhodnutí, problémy jen petrifikují a posouvají k dalším, zpravidla již zřetězeným negativním důsledkům. Kvalifikované manažerské rozhodování má své formálně logické zákonitosti, jak naznačuje obrázek 1.

[1] Realitbanka, a.s.

[2] 14 obchodních společností (viz spisové značky u soudů a obchodní rejstřík).

[3] Insolvenční řízení 4 obchodních společností (viz spisové značky u soudů a obchodní rejstřík).

[4] Dobrovolná likvidace obchodních společností (viz spisové značky u soudů a obchodní rejstřík).

[5] Sanační opatření a přeměny obchodních společností a družstev.

Obr. 1 » Souvislosti manažerského rozhodování

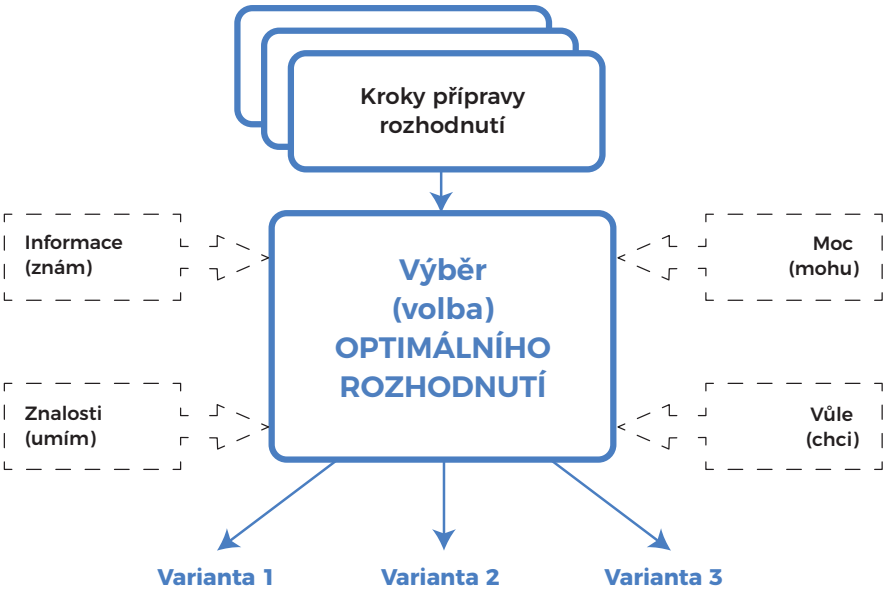

Zdroj: vlastní zpracování

Za základní premisy optimálního manažerského rozhodování je třeba pokládat veličiny:

- **Saturace rozhodovatele informacemi** — je elementární kategorickou podmínkou dobrého rozhodnutí. Informace snižuje nebo odstraňuje neurčitosti (entropii) rozhodovatele a vytváří objektivní podmínky i podněty pro správné rozhodnutí. Informace musí být proto vždy objektivní s vysokou vypovídací schopností, musí být k dispozici včas, v místě i náležité formě. Na obrázku vyjádřeno položkou Informace (znám).
- **Věcné a manažerské znalosti** — ztělesňují rozhodovací způsobilosti manažerů. Rozhodovatel musí mít konkrétní věcné znalosti v oboru, ale souběžně také procedurální vědění, zkušenosti, odvahu, motivaci a stimulaci, talent a rovněž silnou zájmovou koncentraci na nalezení nejlepšího rozhodnutí. Na schématu: Znalosti (umím).

- **Pravomoc a odpovědnost** — obsahuje oprávnění (mocenskou výbavu) pro rozhodnutí, resp. pro výběr způsobu řešení sporů, ale také adresnou odpovědnost. Obě složky musí být vyvážené a v souladu se zájmovou konformitou firmy. Bez moci nelze řídit a rozhodovat. Na schématu: Moc (mohu).
- **Vůle k rozhodnutí** — výjimečností manažerského rozhodování je, že manažer může (měl by), ale také nemusí z různých taktických důvodů rozhodnout. Výkonný prostor manažerů je poměrně široký a mnohdy zastřený implicitními pochody. Dobrý manažer musí být nabitý energií volního jednání. Nezřídka musí rozhodnout i za podmínek mnoha neurčitostí a nejistot. Přebírá tím na sebe i rizika možného nezdaru a jeho důsledků. Při řešení problémů se mnohdy připouští i tzv. inteligentní oportunismus. Nekonání z absence vůle je dalším hrubým hříchem manažerů. Na schématu: Vůle (chci).

5 FIRMY A MANAŽEŘI PO REKODIFIKACI PODNIKATELSKÉHO PRÁVA

Rekodifikace zákona o obchodních korporacích, s ním spojený nový občanský zákoník, ale i úpravy některých dalších zákonů v posledních letech se významně dotýkají postavení a působnosti samotných firem, především jejich vlastníků a zástupců (zejména statutárních manažerů). Těžištěm změn jsou nové povinnosti i odpovědnosti. Rekodifikační změny přináší pozitivní posun ve směru úpravy **„vlastnictví“**, **„vlastnického práva“**, **„vlastnických povinností a odpovědností“**, včetně řešení problematiky zneužití vlastnického práva (Česko, 2012). Nepřímo je posilována presumpce, že „vlastnictví zavazuje“. Skutečností však zůstává, že obchodní korporace jsou sice nadány „právní osobností“, nemají ale svéprávnost. Korporace tak sama „o sobě“ a „za sebe“ nemůže jednat ani nést odpovědnost. Jakékoli jednání za ni se považuje za projev vůle osoby, která jednání provedla, a toto jednání se korporaci pouze přičítá. Takové jednání je sice nepřímé, ale má pro korporaci i jednající osoby velký dosah.

Právnické osoby mají nadále svoji tradiční a nezpochybnitelnou způsobilost nabývat práv a povinností zakotvenou v oblastech obchodního, občanského a správního práva, ale zákonem o trestní odpovědnosti firem (Česko, 2011) byla rozšířena razantně do oblasti práva trestního. Před novelou byly právnické osoby

odpovědné za zhruba padesát trestných činů. Od roku 2015 se okruh trestných činů rozšiřuje na stejný počet, jak je tomu u fyzických osob. Novela upravuje i **postihy korporací**. Spáchá-li např. právnická osoba nějaký trestný čin, ultimativním trestem může být i zrušení firmy (např. dotační podvody, daňové podvody apod.). Firmě může být uložen i peněžitý trest, propadnutí věci, zákaz činnosti, zákaz účasti na veřejných zakázkách, zákaz přijímání dotací či příkaz zveřejnit rozsudek v médiích. Nižší hladina odpovědnosti dle autorů statě je nadále patrná ve směru „vlastnického řízení firmy", byť iniciativa „Corporate Government" podněcuje i tyto aktivity nad rámec zákonné povinnosti. **Vlastnické povinnosti jsou nepřenosné a nedelegovatelné.** Neplnohodnotný výkon vlastnických práv se projevuje také v pasivitě na valné hromadě. Pozornost se tam nejčastěji soustřeďuje na výběr a volbu členů orgánů a jejich odměn. Specifikace práv a odpovědností je podceňována. Slabší stránkou je i systematický vlastnický dohled na majetek a kapitál, včetně regulace a správy společnosti, reagence na hrozby v reálném čase ohrožení, sankcionování nepřístojností a nedostatků. Ve vlastnickém řízení se i nadále mohou vyskytovat tendence koncentrace a zneužití moci ve prospěch určité vlastnické nebo jiné (např. i příbuzenské) skupiny. Nižší odpovědnost je patrná i v přístupu ke kvalitě konstitučních a zakladatelských dokumentů (stanovy, statuty, společenské smlouvy), ale i k dalším reglementativním normám, především organizačnímu a jiným řádům a směrnicím.

Významným přínosem rekodifikace je důraz na odpovědnější a profesionálnější zastoupení, tedy výkon manažerských funkcí, především statutárního managementu. Manažerským imperativem zůstává plnění funkcí „péčí řádného hospodáře", při vysoké loajalitě a preferenci zájmů vlastníků nad zájmy vlastními. Princip „dobrého hospodáře" a „dobrého podnikatele" jsou sice honosná hesla, ale bez konkrétní úpravy ve firemních normách a uskutečňování jen málo účinná. Nadále se potvrzuje, že primárně zastupuje korporaci pouze statutární orgán a omezení jeho jednání vůči třetím osobám je neúčinné. Slabiny zůstávají okolo „rozsahu jednání". Je vyloučena možnost **udělení generální plné moci** tomuto orgánu pro zastupování společnosti. Speciální plná moc je přípustná, např. pro schválení účetní závěrky. Novinkou je možnost určení právnické osoby statutárním orgánem.

Výkon funkce dle rekodifikace musí statutární orgán uskutečnit:

- **v dobré víře s péčí řádného hospodáře,**
- **za řádné informovanosti o stavu společnosti,**
- **jednáním v zájmu společnosti,**
- **ručením za dluhy společnosti,**
- **vyloučením střetu zájmů statutárního orgánu a korporace**

a s vědomím, že je legitimním reprezentantem firmy, jedná za ni, utváří její image, firmu buduje k požadovanému obrazu a určuje i její fungování. Při porušení uvedených zásad hrozí statutárnímu orgánu **soudní sankce a zákaz výkonu funkce**.

Úpravy předpokládají i větší zprůhlednění manažerských rozhodovacích procesů a adresnější ekonomickou a manažerskou odpovědnost za škody. Řeší i otázky dosavadní disparity v odměňování manažerů, souběhu funkcí i trestní odpovědnosti manažerů i korporací. Absolutní odpovědnost vystavuje manažery většímu tlaku ze strany vlastníků, obchodních partnerů, zaměstnanců i ostatních orgánů. Posiluje se i solidární odpovědnost za způsobenou škodu a manažer podstupuje hrozbu trestních či správních sankcí. Statutární manažeři odpovídají za škody způsobené:

a) třetím osobám,

b) společnosti, která je do pozice nominovala,

c) nesou závazky ohledně náhrady za způsobené škody.

Odpovědnost členů orgánů je neomezena, jejich rozhodnutí mohou mít rozsáhlé negativní důsledky a navíc se mohou projevit až v delším časovém horizontu. Statutární manažeři mohou působit různorodou škodu, např. v důsledku nedbalosti, chyb, nesprávného prohlášení, nekonání a dalších provinění vážících se k výkonu funkce. Mohou tak poškodit společníky, akcionáře, družstevníky, orgány veřejné správy apod. U představenstva platí **kolektivní vina**, což znamená, že její členové odpovídají společně a nerozdílně. Sofistikovaný podpisový či kompetenční řád tuto sdruženou odpovědnost upřesňuje. Každý člen představenstva pak zná, „kdo" a „co" může podepsat. To napomůže případným sporům, kdy soudy soudí a odsuzují ve smyslu kolektivní viny. V případě, že firmu řídí kolektivní orgán, je velmi užitečné určení oblasti i formy odpovědnosti (nenahraditelnost organizačního či kompetenčního řádu).

Nová právní platforma nutí manažery i k širší, větší a adresnější kontrole a vyžaduje i **posílení sebekontroly manažerů**. V případě, že na danou pozici manažer nestačí, měl by sám včas rezignovat. Když již vyvstalé problémy řeší soud, tak to manažera neomlouvá. V praxi stoupá počet žalob týkajících se zástupců firem (zejména statutárních), ale i trestních oznámení, civilních žalob na náhradu škod. Situaci pro manažery ztěžuje okolnost převráceného důkazního břemene (tzv. negativní důkazy). V případě pochybení musí manažer sám dokazovat, že postupoval bezchybně a udělal vše, co profesionálně bylo třeba. Tato situace iniciuje manažery k vedení tzv. „track recordu", tedy dokumentace dokazující jejich správný postup a rozhodování. Nová pravidla posilují i **pasivní odpovědnost manažerů**. Manažer musí proto regulérně proškolit a poučit své podřízené. Když nepřijme náležité směrnice nebo zaměstnance nepoučí, neproškoluje je pravidelně nebo to nevynucuje, tak nejedná s dostatečnou péčí. V takovém případě může být odpovědný i on sám, byť sám nic neudělal. To ale neplatí u trestní odpovědnosti, tam musí manažer opravdu spáchat něco sám konkrétně.

6 ZPŮSOBY ŘEŠENÍ PODNIKATELSKÝCH PROBLÉMŮ A SPORŮ

Z manažerského nadhledu lze problémy a spory řešit více způsoby. V následujících oddílech upozorňujeme na hlavní směry.

6.1 MANAŽERSKÉ INICIATIVY ŘEŠENÍ PROBLÉMŮ A SPORŮ

Opírají se o profesionální manažerské aktivity mířící k úsilí o narovnání vztahů vlastním suverénním vyjednáváním mimo vnější účastníky, zejména právní instituty. Tato cesta může přinášet velmi dobré výsledky (rychlost, bez dodatečných nákladů, firemní intimita apod.) a je také v souladu s jednáním „dobrého hospodáře" a s manažerskou profesionalitou. Zpravidla přispívají k nápravě chyb, omylů a vylepšují i obchodní vztahy. Mohou mít různé formy, zpravidla jsou vázané na používaný styl a metody řízení manažerů, na vnitrofiremní normy, na kulturu i společenskou odpovědnost dané firmy apod. Vůdčí ideou této cesty je silná vůle manažerů k co nejlepšímu vyřešení problémů, podporovaná také ochotou

ke kompromisům, znásobeným vyjednávacím talentem a uměním, způsobilostí nalézt vyvážené řešení, kdy nikdo není poraženým ani vítězem. Vítězství se pak zaštituje stavem, kdy problém byl vyřešen a odstraněn. Takto řešených problémů ve firmách je značný počet a jsou předmětem běžného jednání manažerů (Tóth, 2016). Jsou vždy spojeny s autonomní suverenitou každého manažera, zejména vrcholového, kde je koncentrována „velká moc". V dobré firmě, zejména dobře řízené, by tento způsob řešení problémů měl převažovat. Některé problémy — ať svoji věcnou, či procesní podstatou — jsou zvláštní (sui generis), vybočují ze spektra běžného manažerského řízení a jejich řešení si žádá použití některé z dalších metod.

6.2 DOHADOVACÍ ŘÍZENÍ

Je metodou opírající se o **smlouvání**[6] **zúčastněných stran** ve věci nejrůznějších vzniklých problémů, zpravidla důležitých a zřídkakdy jednoduchých. Strany v tomto řízení aktivně prosazují své zájmy. Zájmové střety se mohou dotýkat kromě samotné projednávané věci i zákonných požadavků, vnitrofiremních norem či kodexů. Procedury dohadovacího řízení jsou vždy a výslovně v suverénní režii aktérů. Mají poměrně široké aplikační pole a nezřídka se týkají i nepodnikatelských otázek. Typickými případy jsou převody či rozdělení společného majetku, volby ceny při prodeji či nákupu majetku nebo i celé firmy, rozdělování finančních prostředků, vyjednávání (licitace) o smluvních podmínkách, o kolektivní smlouvě apod. Dohadovací řízení je projevem řešení zájmových střetů, ale je silně motivováno přijetím konsensuální dohody. Může se opakovat ve více kolech, popřípadě je ukončeno i nedohodou, kdy se volí jiné metody.

6.3 VÝBORY (RADY) PRO ŘEŠENÍ SPORŮ

Výbory jsou v zahraničí popisované jako Dispute Resolution Board (DRB) a jsou ustavovány jako **poradenské nástroje** při řešení případných problémů, zpravidla významných a složitých smluv. Vznikají z iniciativy smluvních stran, a to nikoliv z právního statusu, ale na smluvním základě. Mají více modifikací. Nejčastěji se

[6] Smlouvání je synonymem dohadování.

výbory ustavují při uzavírání smluv a zůstávají v platnosti po celou dobu trvání a naplňování smlouvy. Fungují tak, že jeden nebo tři členové výboru jsou důkladně seznámeni se smlouvou a jejími plněními. Identifikují její slabé a silné stránky, popř. i možná rizika. Výbor pak svými znalostmi neformálně pomáhá smluvním stranám v plnění, zejména však při řešení vyhrocených konfliktů a sporných situací. Výbor může pořádat i diskusní kritické rozpravy, popř. brainstormingy. Již od počátku se prosazují „principy poctivosti" nebo i mezinárodně uznávané principy v duchu „**Fair and Reasonable**" — „spravedlivě a přiměřeně". Výbory navrhují nezřídka i typizované světově uznávané podmínky, příkladem mohou být tzv. smlouvy FIDIC[7] i u nás uplatňované např. ve velkém stavebnictví. Dokonce mohou být i vyžadovány u veřejných zakázek, popř. u poskytování úvěrů bank pro financování realitních projektů.

6.4 VYUŽITÍ EXPERTŮ A EXPERTNÍCH SYSTÉMŮ

Řešení sporných otázek je svěřeno nestrannému expertovi nebo expertnímu týmu, popř. se využívají i počítačové expertní systémy. Experti řeší **vyloženě věcně odborné otázky**, a nikoliv právní aspekty věcí. Jako expert může být povolán špičkový specialista, často znalec zapsaný u soudu, odhadce nebo jiný nositel speciálních znalostí. Ideálním případem je shoda ve výběru expertů. Nezřídka si však každá strana vybírá své experty. Protichůdná znalostní stanoviska nemusí vždy vést k vyřešení sporu a mohou generovat další spory a náročnější řešení.

Expertní systémy mohou být založeny i na sofistikovaných počítačových programech, schopných poskytovat expertní podklady, rady, rozhodnutí pro řešení konkrétních věcí. Zpravidla zpracovávají numerické i nenumerické neurčité informace, a mohou tak řešit úlohy, které tradičními algoritmickými postupy nejsou řešitelné. Expertní systémy mají zpravidla dvě komponenty na sobě nezávislé. **Řídící mechanismus** pro odvozování závěrů a **bázi znalostí**. Báze znalostí se průběhem řešení obohacuje. V praxi expertní systémy mohou plnit řadu funkcí, např.:

- **knihovníka** — pomáhá manažerům hledat, organizovat a interpretovat informace potřebné k řešení sporů a problémů,

[7] Tyto smlouvy jsou doporučované Fédération Internationale des Ingénieurs Conseils (FIDIC) a obsahují typizované obchodní podmínky.

- **rádce** — shromažďuje a poskytuje specializované expertní znalosti,
- **instruktora** — pomáhá uživatelům získávat potřebné znalosti a možnosti řešit úkoly,
- **asistenta** — zabezpečuje řešení některých rutinních úloh a umožňuje lidem věnovat se kreativnějším aspektům řešení úkolu.

Expertní závěry jsou však vždy podpůrné informace; způsoby a míra jejich využití je v pravomoci a odpovědnosti subjektu rozhodování.

6.5 DOHODA O NAROVNÁNÍ

Narovnání je dobrovolným konsensem — spontánní dohodou mezi věřitelem a dlužníkem o narovnání či odstranění sporů mezi nimi, zejména o platnosti, důvodu nebo o obsahu závazku. Je **právním institutem upraveným v NOZ**. Dohoda je založena na změně v obsahu věci, a to upřesněním či vyjasněním již vzniklého sporného či pochybného závazku. Vede tak k **dohodě o zániku dosavadního** sporného závazku (původního), který je však nahrazen **uznaným novým závazkem**. Jeho účelem je předejít případnému soudnímu sporu. Původní zajištění práv rovněž přechází i na nový závazek.

Dohoda účastníků je v podstatě narovnání závazkového právního vztahu účastníků, jejímž účelem je odstranění spornosti či pochybnosti ve vzájemných právech a povinnostech. Podmínkou je samozřejmě skutečnost, že účastníci dohody o narovnání mohou s předmětnými právy disponovat. Samotná dohoda o narovnání se poté může týkat jen některých sporných či pochybných práv a povinností mezi účastníky závazkového právního vztahu nebo celého závazku či všech jejich dosavadních závazků. Nedodržení dohody je pak žalovatelné v občanskoprávním řízení.

6.6 MEDIAČNÍ ZPROSTŘEDKOVÁNÍ

Mediace je dalším z výhodných způsobů, jak dosáhnout pokojného řešení mezi účastníky sporu. Do jednání o sporu vstupuje **mediátor** (zprostředkovatel) jako třetí, neutrální strana. Je tak založena na **dobrovolnosti všech tří subjektů**. Je v podstatě neformální komunikací mezi stranami a jejím výsledkem je jen to, na čem se obě strany shodnou. Mediátor pouze **navrhuje**, **nenařizuje**.

Mediace není založena na žádném formálním postupu (předpisu). Mediátor zpravidla usiluje: o vyjasnění zájmů a cílů sporu, postupné přiblížení se k oboustranně přijatým řešením, převedení výsledků jednání do písemné dohody. Prostředník nerozhoduje spory, není arbitr ani soudce, soukromý detektiv, nevytváří kauzu proti někomu. Plní funkci **„usnadňovatele"** prostřednictvím cílené komunikace.

Mediaci lze uplatnit ve dvou směrech:

a) jako dobrovolnou mediaci, založenou ryze na svévolnosti a spontánnosti stran sporu (může být využita v různých oblastech podnikatelských i civilněprávních sporů);

b) jako uplatnění ustanovení samostatného zákona o mediaci (Česko, 2012).

6.7 SMÍR A SMÍRČÍ ŘÍZENÍ

Smírčí řízení je řízení o **uzavření smíru mezi stranami**, a to před soudním řízením nebo v jeho průběhu. Součinnost účastníků je vždy dobrovolná a nemůže být vynucena. Smír stran může být uzavřen v **předběžném smírčím řízení** (prétorský smír) nebo už v zahájeném soudním řízení, kdy se jedná o tzv. **soudní smír**, který nahradí rozhodnutí soudu ve věci. Oba případy smíru jsou svojí povahou stejné.

Smírčí řízení má tři etapy:

1) Návrh smíru — směřuje k tomu, aby soud provedl pokus o smír. Vychází z ustanovení občanského soudního řádu (dále pouze OSŘ), avšak nejsou nutné návrhy důkazů k prokázání žalobního tvrzení. Jde nejčastěji o návrhy hmotně právní povahy (dohody) s vymezením předmětu žaloby a vzájemného vypořádání stran. Příkladem může být návrh na uznání dluhu, dohoda o splátkách, vzdání se práva či narovnání o zániku závazku mezi věřitelem a dlužníkem.

2) Uzavření smíru — obsahuje souhlas stran s dohodou. Obsahuje soudní řízení s autoritativním rozhodnutím o smíru nebo s uzavřením smíru v průběhu soudního řízení a jeho schválení soudem.

3) Schválení smíru soudem — provádí samosoudce, popř. soudní senát. Dokazování se neprovádí, nezjišťuje se skutkový stav a soud pouze zkoumá, zda obsah smíru není v rozporu s právními předpisy. Shledá-li soud

takový rozpor, smír neschválí, v opačném případě jej usnesením schválí. Takové rozhodnutí má pak **účinky pravomocného rozsudku**.

6.8 ROZHODČÍ (ARBITRÁŽNÍ) ŘEŠENÍ SPORŮ

Rozhodčí řízení neboli arbitráž je jedním z významných a často využívaných způsobů mimosoudního řešení sporů. Vychází z premisy, že strany „spor", který mezi nimi vzešel, popř. by v budoucnu mohl mezi nimi vzniknout, svěřují k rozhodnutí nezávislým rozhodcům (rozhodčím soudům). Arbitráž je tak ekvivalentem soudních sporů v civilních procesech, a přitom dává smluvním stranám možnost vyhnout se právu před soudem.

Arbitráž je upravena samostatným zákonem (Česko, 1994). Pro podnikatelskou sféru se aplikuje zejména na **rozhodování o majetkových sporech** a upravuje též **výkon rozhodčích nálezů**. Strany se přitom mohou dohodnout, že k vyřešení majetkového sporu je příslušný **určitý rozhodce (arbitr) či rozhodci** (ad hoc), **popřípadě stálý rozhodčí soud**. Tohoto řízení je využíváno nejčastěji v obchodních sporech mezi podnikateli, ale i spotřebiteli, popř. jinými účastníky smluvních vztahů. Může se jednat např. o poskytnutém úvěru či finanční výpomoci, o smlouvě o díle, o specifikaci kvality, termínech dodávky, smlouvách o nájmu nemovitostí, smlouvách licenčních a dalších důležitých obchodních ujednáních.

Předpokladem arbitrability je:

- že se jedná o majetkový spor, který není dotčen insolvenčním řízením či exekucí;
- že o daném sporu je možné podle zákona uzavřít smír;
- že spor je řešitelný před obecným soudem.

Dohoda zúčastněných stran je popisována jako **„rozhodčí smlouva",** která je základem rozhodčího řízení. Touto smlouvou není nutné z daného smluvního vztahu se zcela podřídit pravomoci rozhodce. **Konkrétní vztahy lze specifikovat tím, že spory neuvedené v rozhodčí smlouvě budou nadále řešeny obecným soudem.** Může být např. přijato ujednání, že rozhodčím řízením budou řešeny pouze problémy specifikované kvality, např. pouze vady produktů, reklamace, dodací lhůty apod.

Rozhodčí smlouva může mít podobu:

- **smlouvy o rozhodci** (je to samostatná smlouva, kterou je konkrétnímu rozhodci svěřena pravomoc k vyřešení již vyvstalého sporu) nebo
- **rozhodčí doložky** v jiné, zpravidla obchodní smlouvě pro případné spory v budoucnu.

6.8.1 VÝHODY A SLABINY ROZHODČÍHO ŘÍZENÍ

Arbitrární řešení sporů má pro podnikatele řadu výhod i nevýhod.

Mezi výhody patří:

- arbitrární řešení je zpravidla levnější než soudní projednávání věci;
- zúčastněné strany mají jistou volnost při volbě procesních pravidel;
- rozhodčí řízení je obecně jednostupňové, a nelze se odvolat;
- rozhodčí nález nabývá dříve právní moci;
- rozhodčí nález je exekučním titulem;
- spor nemusí být rozhodován podle práva, ale podle zásad spravedlnosti — jak rozhodce uznává, že je spravedlivé rozhodnout;
- spor mohou rozhodovat odborníci dané oblasti, a nikoliv jen právník;
- rozhodčí řízení se může konat kdekoliv a kdykoliv;
- spor lze rozhodnout bez jednání, tj. na základě předložených písemných podkladů stran;
- lze předurčit lhůtu, ve které je rozhodce povinen rozhodnout;
- rozhodčí řízení je zásadně neveřejné a obchodní tajemství zůstávají nezveřejněná;
- strany sporu si hradí své náklady samy, jen výjimečně lze přiznat náhradu nákladů.

Za nevýhody rozhodčího řízení lze pokládat:

- rozhodce vybírají smluvní strany a jejich volba může být zájmově ovlivněná;
- rozhodce může subjektivně ovlivnit rozhodčí řízení (např. interpretací spravedlnosti);
- rozhodce nemůže vydat předběžná opatření, např. zákaz nakládání s majetkem týkajícím se sporu;

- rozhodce nemůže postihovat strany za neseriózní jednání, např. protahování řízení, manipulaci s podklady;
- rozhodce nemůže přimět svědky k výpovědi ani je nepředvolává (může je pouze žádat).

6.8.2 ROZHODČÍ SOUDY V ČR

V ČR jsou v souladu s právní úpravou tři stálé rozhodčí soudy (RS).[8] Jsou to **Burzovní rozhodčí soud** při Burze cenných papírů Praha, a.s.; **Rozhodčí soud při Českomoravské komoditní burze** Kladno a **Rozhodčí soud při Hospodářské komoře** České republiky a **Agrární komoře** České republiky se sídlem v Praze. Posledně uvedený rozhodčí soud si na základě sjednané rozhodčí smlouvy volí řada subjektů z České republiky, ze Slovenské republiky, ale také z dalších států, zejména států EU, ale i z jiných zemí z celého světa vč. bývalých zemí SSSR. Zatímco rozhodčí soudy při komoditní burze a při burze cenných papírů jsou soudy specializované, Rozhodčí soud při HK ČR a AK ČR je rozhodčí soud obecný.

Rozhodčí soud při Hospodářské komoře ČR a Agrární komoře ČR požívá mimořádné autority. O tom svědčí, že v posledních letech rozhoduje kolem 1 000 tuzemských i mezinárodních sporů ročně. To je počet, který u jiných rozhodčích soudů v jiných zemích nebývá zdaleka dosahován. Rozhodčí nálezy jsou přitom na základě tzv. Newyorské úmluvy vykonatelné ve více než 80 státech světa. Tak široká vykonatelnost při rozhodování obecnými soudy není dána (Janků, 2012).

O prestiži Rozhodčího soudu při Hospodářské komoře ČR a Agrární komoře ČR svědčí mj. i skutečnost, že jako jeden ze čtyř ve světě a jeden ze dvou v Evropě rozhoduje spory o jména generických rodů domén *.com*, *.org*, *.net* apod. Zde je ostatně řešení sporu před rozhodčím soudem velmi výhodné, a to pro vysoce vymezenou odbornost příslušných rozhodců (Matzner, 2015). Rozhodčí soud při HK ČR a AK ČR je jednou z prvních institucí v Evropě, která nabízí také rozhodčí řízení on-line. Jedná se o novou možnost vedení rozhodčího řízení, která může být efektivním nástrojem obzvláště při řešení jednodušších obchodních sporů. Celý proces probíhá elektronicky a celé řízení trvá zhruba pětatřicet dnů

[8] Ve Slovenské republice se přitom rozhodčí soudy počítaly v desítkách až stovkách, i když se jejich počet v poslední době snížil.

od elektronického podání žaloby včetně zaslání příloh, úhrady poplatků, jmenování rozhodce, rozhodnutí a vydání rozhodčího nálezu. Rozhodčí nález je pak možné si vyžádat i v klasické listinné formě. Takových rozhodčích řízení se zatím provádí kolem 20 ročně.

Tento soud již od roku 1949 patří k nejvýznamnějším mezinárodním „arbitrážním" institucím a svým přístupem k moderním trendům rozhodování je v evropském i celosvětovém měřítku pozitivně vnímaným subjektem schopným transparentně a kvalitně řešit jemu příslušné spory. Rozhodčí soud po založení působil při Československé obchodní komoře. Později v r. 1980 byl jeho název změněn na Rozhodčí soud při Československé obchodní a průmyslové komoře a s účinností od 1. 1. 1995 došlo ke změně názvu na Rozhodčí soud při Hospodářské komoře České republiky a Agrární komoře České republiky. Přes uvedené změny jde stále o týž soud, který si vydobyl významné postavení zejména mezi evropskými rozhodčími soudy. Velké vážnosti se však těší i mimo kontinent. Rozhodování Rozhodčího soudu při HK ČR a AK ČR se řídí zásadami rozhodčího řízení, zejména však podle **Řádu rozhodčího soudu**, který vtiskuje rozhodčím řízením svérázné rysy.

6.8.3 JEDNACÍ ŘÁDY ROZHODČÍHO SOUDU

Rozhodčí soudy se při svém jednání řídí dle svých formálních pravidel zakotvených v jednacím řádu. Kromě tohoto obecného řádu RS byly postupně vydány i zvláštní dodatky:

- **Řád pro rozhodčí řízení on-line,**
- **Řád pro řešení sporů pro domény** *.cz*,
- **Řád pro úhradové domény ve zdravotnictví,**
- **Zvláštní dodatek Řádu pro řízení ve spotřebitelských sporech.**

Nově však již RS spotřebitelské spory nerozhoduje a rozhodování těchto sporů je svěřeno obecným soudům.

Řád rozhodčího soudu (Řád) vychází ze zásady, že spory jsou oprávněni rozhodovat pouze **rozhodci zapsaní na seznamu rozhodců RS** ke dni zahájení rozhodčího řízení. Ve výjimečných případech může předsednictvo rozhodčího soudu na žádost některé ze stran rozhodnout o zápisu rozhodce do listiny

rozhodců tzv. ad hoc, nejde-li o jediného rozhodce nebo předsedu senátu. Není-li v rozhodčí doložce výslovně uveden počet rozhodců nebo je-li rozhodčí doložka v tomto ohledu neurčitá, rozhoduje spor podle Řádu senát složený ze tří rozhodců. Nedohodnou-li se rozhodci do 14 dnů ode dne oznámení o jejich jmenování na předsedovi senátu, určí předsedu senátu předseda RS. Zavedena je i možnost tzv. zvláštního jmenování předsedy senátu. Podstata spočívá v tom, že na žádost některé ze stran zašle rozhodčí soud stranám seznam deseti rozhodců, ze kterých předseda rozhodčího soudu hodlá jmenovat rozhodce. Každá ze stran má právo oznámit jména čtyř rozhodců, které odmítá, a předseda rozhodčího soudu následně jmenuje předsedu senátu z rozhodců, kteří nebyli žádnou ze stran odmítnuti. Tato zvláštní možnost je zpoplatněna.

6.8.4 OBLASTI ROZHODOVÁNÍ SPORŮ

Standardem pro rozhodování sporů cestou rozhodčího řízení však zůstává i nadále nejen oblast vnitrostátních, ale i mezinárodních obchodních vztahů. Podle § 43 Řádu RS při Hospodářské komoře České republiky a Agrární komoře České republiky je **rozhodčí nález konečný a závazný dnem doručení stranám**. Nabývá účinku pravomocného soudního rozhodnutí a je soudně vykonatelný.

Z hlediska manažerského je mimořádně významné, že **rozhodčí nález je exekučním titulem** využitelným pro zahájení exekučního řízení podle platných právních předpisů v případě, že povinná strana rozhodnutí RS nerespektuje a nesplní. Povinná strana pak chce někdy využít obrany nedostatku pravomoci (příslušnosti) RS. Nedostatek pravomoci RS však může vznést strana nejpozději při prvním úkonu v řízení, který se týká věci samé. To však neplatí, jde-li o námitku, že ve věci nelze rozhodčí smlouvu uzavřít.

O pravomoci rozhodčího soudu k projednávání a rozhodnutí sporu, ať už na základě námitky vznesené stranou, nebo z vlastní iniciativy rozhodců v rámci zkoumání podmínek řízení, rozhoduje stejně jako doposud rozhodčí senát, resp. jediný rozhodce, který si může v případě potřeby vyžádat před svým rozhodnutím stanovisko předsednictva RS k této otázce. V případě negativního rozhodnutí rozhodčího senátu, tedy pokud rozhodčí senát dospěje k závěru, že pravomoc rozhodčího soudu není dána, je možnost přezkumu tohoto rozhodnutí na žádost

jedné ze stran. Přezkum provádí předsednictvo RS, které napadené rozhodnutí potvrdí, nebo zruší.

Řízení před rozhodčím soudem je jednoinstanční, jak bylo zdůrazněno výše. Pro manažery je obzvláště důležité, že se strany mohou v rozhodčí smlouvě dohodnout, že rozhodčí nález může být na žádost jedné z nich nebo obou přezkoumán jinými rozhodci. Stává se tak jen velmi výjimečně, ale tento dohodnutý institut může velmi užitečně posílit spravedlivé projednání věci a rozhodování. Při podání návrhu na přezkoumání rozhodčího nálezu se pak postupuje obdobně jako při podání žalobního návrhu. Jen v případech určených zákonem (v zásadě lze říci, že by šlo o procesní pochybení) může před obecným soudem proběhnout řízení o zrušení rozhodčího nálezu. Strana, která se dozví, že je účastníkem řízení před soudem o zrušení rozhodčího nálezu, oznámí tuto skutečnost bez zbytečného odkladu RS; současně zašle RS opisy všech podání v takovém řízení o zrušení rozhodčího nálezu, které má k dispozici.

Řád upravuje i případy, kdy je výjimečně zrušeno rozhodnutí RS a věc se nově projednává. Úprava stanoví, že pokud se strany písemně nedohodnou jinak, spor znovu projednávají rozhodci zúčastnění na původním projednávání sporu (s výjimkou rozhodce, který buď nebyl povolán, nebo neměl způsobilost být rozhodcem ve sporu, byl-li nález zrušen z tohoto důvodu). Takový postup lépe vyhovuje zásadám rychlosti a hospodárnosti rozhodčího řízení, neboť původní rozhodci jsou s případem seznámeni a strany nejsou zatíženy další poplatkovou povinností. V opačném případě, tedy pokud se strany dohodnou, že spor budou rozhodovat jiní rozhodci, hradí strany rovným dílem nebo v poměru jimi dohodnutém nový poplatek za projednávání sporu ve výši stanovené sazebníkem nákladů.

Řád upravuje i další vztahy, především vymezuje úkony předsednictva a tajemníka rozhodčího soudu, postup v řízení (§ 6) a jazyk, ve kterém se řízení koná (§ 7). Podle ustanovení nazvaného Použití hmotného práva (§ 9) řeší RS spory podle hmotného práva, jímž se předmět sporu řídí, a v obchodních věcech též s přihlédnutím k obchodním zvyklostem. Ve sporech ze spotřebitelských smluv se rozhodci dále řídí právními předpisy na ochranu spotřebitele (§ 25 odst. 3 zákona). S výjimkou sporů ze spotřebitelských smluv může být spor rozhodnut podle zásad spravedlnosti, avšak jen tehdy, jestliže k tomu strany rozhodce výslovně

pověřily. Řád upravuje doručování včetně datových schránek. V případě RS však nelze uplatnit fikci doručení zásilky po uplynutí deseti dnů, neboť RS není orgánem veřejné moci. Nově se upravilo doručování prostřednictvím veřejné datové sítě (e-mailem) s využitím elektronického podpisu.

Pro firemní praxi je důležité, že Řád dále upravuje i **otázky žalobního návrhu a přerušení řízení**. Podmínkou pro projednání žaloby je zaplacení poplatku za rozhodčí řízení a paušálu na správní náklady ve správné výši podle hodnoty předmětu sporu. Je přitom určen minimální obsah žalobního návrhu (§ 17) a též je určeno, že žalobní návrh musí být podepsán oprávněnou osobou. Žalobce je povinen uvést v žalobě hodnotu sporu (§ 18). To platí i v případech, kdy uplatněný nárok nebo jeho část má nepeněžitou povahu. Hodnota předmětu sporu se určuje:

- **vymáhanou částkou**, jde-li o žalobu o peněžité plnění;
- **hodnotou vymáhané věci**, jde-li o žalobu o vydání věci;
- **hodnotou předmětu právních vztahů** v okamžiku podání žaloby, jde-li o žalobu na určení, zda tu právní vztah nebo právo je, či není, nebo o žalobu o nahrazení projevu vůle stran;
- v ostatních případech zejména **na základě údajů, které má žalobce k dispozici**.

Řád připouští též urychlené řízení, a to s vydáním rozhodnutí do čtyř měsíců, nebo dokonce do dvou měsíců. Pro urychlené řízení jsou stanoveny podmínky vč. zvýšené poplatkové povinnosti a zkracování některých podmiňujících lhůt určených Řádem obecně. Urychlené řízení při zvláštní poplatkové povinnosti je ostatně možné i u rozhodčích soudů v jiných zemích.

ZÁVĚR

Průzkum i výzkum ukázaly, že prvotní příčiny vzniku problémů firem vedou k neodpovědnému výkonu vlastnických povinností a odpovědností majitelů firem. Deficit odpovědnosti se pak promítá i do roviny výkonu manažerských funkcí, zejména na úrovni statutárních i jiných zástupců firem, především v rovině jejich profesionality, právního vědomí i svědomí, loajality a také protiprávního jednání. Společný jmenovatel drtivé většiny problémů se váže na zadlužení a následné předlužení, které firmy neuměly, nemohly či nechtěly včas řešit.

Volba způsobu řešení problémů a sporů je ve většině případů složitým multikriteriálním rozhodovacím procesem, závislým nejen na věcné podstatě věcí, ale také na manažerských postojích a profesionalitě. Systémové posouzení situace, účelně zvolená hierarchie kritérií, identifikace vzájemných souvislostí mezi hodnocenými veličinami i samotnou podstatou věcí předurčují úspěšnost správného rozhodování. V podnikatelské praxi se vždy náležitě nedoceňuje dopředný odpovědný přístup k řešení problémů, zejména sporů. Zpoždění mimo reálný čas kvalitního rozhodování pak negativně působí na fungování firmy i jejího systému řízení. Kořeny podnikatelské a manažerské úspěšnosti (neúspěšnosti) jsou vázány již na předsmluvní i smluvní aktivity, které jsou silně provázány s (ne)profesionalitou manažerské práce. Do podnikatelských procesů beztak vstupuje řada náhod i další vlivné faktory.

Nerovnocenné postavení smluvních partnerů se např. projevuje v úspěšnosti samotného smluvního jednání. Dominantnější postavení partnera se může projevit v samotné smlouvě, která může být nevyvážena ve prospěch „silnějšího" na úkor „slabšího". Vysoká právní kultura v manažerském jednání se vždy bohatě vyplácí a její posilování patří mezi výhodné investice podnikatelů. Rozbor dané problematiky přitom ukazuje, že v instrumentáriu moderně řízených firem mají ve stati vyzvednuté metody velmi významné místo v čele s rozhodčími řízeními, ale v jejich širším využívání jsou nemalé rezervy.

LITERATURA

TÓTH, E. (2016). Nevyhnutelnost nového pohledu na řízení. *Socioekonomické a humanitní studie*, 6(1), s. 50–61. ISSN 1804-6797.

TÓTH, E. (2016). Organizační řízení firem v nových časech. *Scientia et Societas*, 12(4), s. 155–173. ISSN 1801-7118.

BŘEČKOVÁ, P. a E. TÓTH (2015). Nové perspektivy řízení — holistický koncept. In: *Nové trendy 2014. Sborník příspěvků z 9. mezinárodní vědecké konference*. Znojmo: Soukromá vysoká škola ekonomická Znojmo, s. 24–32. ISBN 978-80-87314-67-8. Dostupné také z: http://www.svse.cz/uploads/File/Sborniky/NT/NT_2014.pdf

BĚLOHLÁVEK, A. J., D. KOVÁŘOVÁ a K. HAVLÍČEK (2015). *Rozhodčí řízení v teorii a aplikační praxi*. Praha: Havlíček Brain Team. ISBN 978-80-87109-60-1.

DOBIÁŠ, P. (2014). Standardy rozhodčího řízení v nových řádech mezinárodních rozhodčích soudů. *Obchodní právo*, 23(12), s. 514–525. ISSN 1210-8278.

HORÁČEK. T. a R. HUČKOVÁ (2015). Implementace směrnice o alternativním řešení spotřebitelských sporů v České a Slovenské republice. In: SUCHOŽA, J. a J. HUSÁR (vyd.). *Právo, obchod, ekonomika IV. Zborník vedeckých prác*. Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, s. 156–166. ISBN 978-80-8152-164-5.

HUČKOVÁ, R. (2013). *Rozhodcovské konanie*. Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach. ISBN 978-80-8152-091-4.

HUČKOVÁ, R. (2016). Nové mechanizmy uplatňovania práv spotrebiteľov. *STUDIA IURIDICA Cassoviensia*, 4(1), s. 46–55. ISSN 1339-3995.

CHOVANCOVÁ, K. (2014). Rozhodcovské doložky v spotrebiteľských zmluvách / Európske variácie. In: SUCHOŽA, J. a J. HUSÁR (vyd.). *Právo, obchod, ekonomika IV. Zborník vedeckých prác*. Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, s. 506–524. ISBN 978-80-8152-164-5.

JANKŮ, M. (2015). *Rozhodčí řízení — Alternativní rozhodování sporů.* Praha: Vysoká škola finanční a správní. ISBN 978-80-7408-111-8.

KUBÍČEK, P. (2014). Stále rozhodcovské súdy a príprava novej právnej úpravy rozhodcovského konania. In: SUCHOŽA, J. a J. HUSÁR (vyd.). *Právo, obchod, ekonomika IV. Zborník vedeckých prác.* Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, s. 541–546. ISBN 978-80-8152-164-5.

LIPTÁK, F. (2014). Právne princípy v medzinárodnej obchodnej arbitráži. In: SUCHOŽA, J. a J. HUSÁR (vyd.). *Právo, obchod, ekonomika IV. Zborník vedeckých prác.* Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, s. 547–558. ISBN 978-80--8152-164-5.

MATZNER, J. (2015). Rozhodčí doložka - dobrý sluha, špatný pán. *Právní rádce*, 23(1), s. 38–39. ISSN 1210-4817.

RABAN, P. (2014). Aktuální problémy alternativního rozhodování sporů. In: SUCHOŽA, J. a J. HUSÁR (vyd.). *Právo, obchod, ekonomika IV. Zborník vedeckých prác.* Košice: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, s. 559–570. ISBN 978-80--8152-164-5.

ŠTEVČEK, M. a T. GÁBRIŠ (2015). Reforma rozhodcovského konania v Slovenskej republike s osobitým zreteľom na tzv. obchodnú arbitráž. *Justičná revue*, 67(4), s. 448–462. ISSN 1335-6461.

URBAN, J. (2017). *40 manažerských mýtů, které škodí vašemu byznysu.* Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-271-0571-7.

ZÁKONY

ČESKO (1963). Zákon č. 99/1963 Sb., občanský soudní řád. Dostupný také z: http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?r=1963&cz=99

ČESKO (1994) Zákon č. 216/1994 Sb., o rozhodčím řízení a výkonu rozhodčích nálezů. Dostupný také z: http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?r=1994&cz=216

ČESKO (2011). Zákon č. 418/2011 Sb., o trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim. Dostupný také z: https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=418&r=2011

ČESKO (2012). Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník. Dostupný také z: http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?r=2012&cz=89

ČESKO (2012). Zákon č. 90/2012 Sb., o obchodních společnostech a družstvech (zákon o obchodních korporacích). Dostupný také z: https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=90&r=2012

ČESKO (2012). Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci a o změně některých zákonů (zákon o mediaci). Dostupný také z: https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=202&r=2012

prof. JUDr. Karel Marek, CSc.
Vysoká škola finanční a právní
k.marek@centrum.cz

doc. Ing. Endre Tóth, DrSc.
Vysoká škola finanční a právní
likvid.toth@volny.cz

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP EDUCATION IN KAZAKHSTAN: THE NEED FOR GOVERNMENT REGULATION

ROZVOJ PODNIKATELSKÉHO VZDĚLÁVÁNÍ V KAZACHSTÁNU: POTŘEBA VLÁDNÍ REGULACE

Agipa Monobayeva
Petr Hájek
Maira Iembekova

ABSTRACT

This paper analyses the current situation in entrepreneurship education in Kazakhstan and reveals the existence of significant gaps. The authors used research findings as well as previous studies to highlight the need to reconsider the public policy in entrepreneurship and government regulation in this relatively new field.

The study recommends an approach based on "Network Governance" to ensure favourable conditions for building an effective entrepreneurial ecosystem in the country. Implementation of principles of Network Governance is intended to bring together all stakeholders, including state and local governments, education, business and civil society to develop a comprehensive system of entrepreneurship education.

Key words: *entrepreneurship, education, public policy, government, network governance, business*

JEL classification: A23

ABSTRAKT

Cílem výzkumu je analýza aktuálního stavu manažerského vzdělávání v Kazachstánu. Na základě analýzy byly nalezeny jisté oblasti, které brání efektivnímu rozvoji této oblasti vzdělávání. Na základě výzkumu autoři doporučují přehodnotit veřejnou politiku v oblasti podnikání a upravit vládní regulaci v této relativně nové oblasti.

Studie doporučuje přístup založený na stanovisku "Network Governance", který zajistí příznivé podmínky pro vytvoření efektivního podnikatelského ekosystému v zemi. Zavedení zásad Network Governance má za cíl spojit odborníky z oblastí vzdělávání a podnikání, politiky z různých úrovní vlád i další zainteresované osoby vzešlé z občanské společnosti, aby vytvořili podmínky pro vybudování komplexního systému podnikatelského vzdělávání.

Klíčová slova: *podnikání, manažerské vzdělávání, veřejná politika, vláda, network governance, obchod*

JEL klasifikace: A23

INTRODUCTION

For any modern economy to function effectively and competitively, the government needs to ensure a strong educational system and enable the production of a highly skilled and entrepreneurial workforce. While education has always been the key to developing human capital, entrepreneurship is considered as a driving force for economic growth. It is entrepreneurship education that produces business and industry leaders, develops small and medium enterprises that significantly contribute to economic development.

In OECD countries entrepreneurship education is considered an important field that affects both the economy and well-being of society. Relevance of entrepreneurship education to the needs of business is one of the indicators of the competitiveness of the educational system and the economy as a whole. In many advanced economies governments and business along with educational system see joint responsibility in the development of entrepreneurial skills. Universities, colleges and business schools have a close relationship with the industry and government. Cooperation of education institutions with business and government creates an entrepreneurial ecosystem and leads to innovations and development. In Kazakhstan, such a close relationship is absent, although some initiatives and attempts have been taken to develop partnerships with the business and educa-

tion sectors. Entrepreneurship education is a relatively new field in Kazakhstan and the Central Asian region as a whole. Therefore, regulations and administrative systems surrounding business and entrepreneurship education are currently in the development stage. This paper focuses on entrepreneurship education and the need for government regulation to ensure proper legislation and a supportive environment for this emerging field.

Although many publications have addressed challenges in entrepreneurship and business education (Etzkowitz, 2000; Mintsberg, 2004; Kuratko, 2005; Matlay, 2009; Higgins, 2011; Martin, 2013; Huub, 2015; Yevenko, 2004; Mordovin, 2010; Kozhakhmetov, 2011; Mason, 2014; Fuerlinger, 2015; Ha, 2016), relatively little research has addressed mechanisms of regulation of entrepreneurship education, particularly with respect to Kazakhstan.

The paper seeks to address the following set of questions. First, what is the current state of entrepreneurship education in Kazakhstan? What is the role of the government in developing and fostering entrepreneurship education? What are the main challenges in governance and regulation of entrepreneurship education? Second, why partnerships between education providers, business and government have had disappointing results? To what extent do business education outcomes meet the labour market needs in Kazakhstan? How do the existing obstacles and constraining factors correlate with government regulation?

Within this framework, this study will investigate the possibilities of introducing the principles of Network Governance in the creation of a platform for policy makers, academia and business to join their efforts in developing entrepreneurial skills and eliminating the existing discrepancy between education outcomes and job market needs. Network Governance is a form of governance that suggests a shift from the hierarchical governance schemes to a horizontal one based on co-participation and teamwork.

The primary message of this paper is that the government has to play a crucial role in the development of entrepreneurship education by providing proper legislation and motivating business and education institutions into consolidating their efforts in training entrepreneurial skills and thereby accelerating economic growth. It is extremely important for both business and education to realize their responsibility in achieving this shared and socially significant goal.

Methodologically, this paper builds on previously published studies on business education and entrepreneurship development, legislative documents, national and international reports on Kazakhstan. The paper also utilizes the results of a survey (questionnaires) of 50 college graduates, 50 university graduates, as well as the results of extensive interviews (involving semi-structured questions) with deans of business schools in three Kazakhstani universities as well as five directors of local companies and five managers of SME (business owners).

The paper comprises five sections: 1) Literature review, 2) Overview of the current situation in entrepreneurship education in Kazakhstan, 3) Research findings, 4) Discussion, and 5) Conclusion.

LITERATURE REVIEW

A review of literature reveals that in recent years the topics related to entrepreneurship education, public policy on entrepreneurship, and the development of entrepreneurial ecosystems have been researched by several scholars (Etzkowitz, 2000; Audretsch et al., 2002; Gilbert et al., 2004; Kuratko, 2005; Baumol et al., 2007; Acs and Szerb, 2007; Sobel et al., 2008; Minniti, 2008; Carvalho, 2010; Varblane, 2010; Isenberg, 2011; Estrin, 2011; Friedman, 2011; Mason, 2014; Thai, 2014; Taylor, 2014; Fuerlinger et al., 2015; Khaleghifar et al., 2015; Terjesen, 2015; Rampersad, 2016; Brylina et al., 2017; Belitski, 2017; etc.). It should be noted that the overwhelming majority of these research publications are of western provenance. As mentioned in the introduction, of the small amount of work on entrepreneurship education in developing countries, little research has addressed challenges in Central Asian countries including Kazakhstan.

A thorough analysis of research publications reveals that the role of the government in the entrepreneurship ecosystem is crucial especially in providing supportive environment for the development of entrepreneurial culture and new venture creation. However, Rampersad (2016) argues that *"the current literature focuses mainly on business stakeholders rather than on the wider variety of players from government and university who also play a critical role"*.

Today many scholars see the government as an essential entrepreneurial agent especially when it comes to innovation and resources. As an example, *"many ecosystems and regions, such as Silicon Valley, have strongly benefited by this active*

role of the state. Most of the innovations that laid the basis for the iPhone of Apple were funded by state money" (Fuerlinger, 2015).

Gilbert (2004) argues that *"public policy towards business is undergoing a profound shift. Specifically, a new set of policies designed to promote entrepreneurial activity has come to the forefront that focuses on enabling the start-up and viability of entrepreneurial firms rather than constraining existing enterprises"*.

It is widely recognized that entrepreneurship benefits not only business but also other actors in the network (Acs, 2009; Rampersad, 2009). A review of international research publications suggests that in the development of an effective entrepreneurial ecosystem the government plays a crucial role along with higher education, business and civil society. Entrepreneurial ecosystem is defined as a *"dynamic, institutionally embedded interaction between entrepreneurial attitudes, abilities and aspirations, by individuals which drives the allocation of resources through the creation and operation of new ventures"* (Rampersad, 2009).

Alghamdi (2011), Plewa (2012), Rampersad (2009) argued that entrepreneurial outcomes depend on effective governance. The government plays an essential role in promoting entrepreneurship. The positive impact of good governance and public entrepreneurship policy on the development of an economy has been highlighted by numerous scholars (Ha et al., 2016; Rampersad, 2016; Fuerlinger et al., 2015; Acs and Szerb, 2007; Baumol et al., 2007; Gilbert et al., 2004; Audretsch et al., 2002). *"The challenge facing the governance of these ecosystems is due to the diversity of actors involved in the innovation process, with their varied goals from education and research in universities to profit maximization in business"* (Fradley, 2012; Troshani, 2011). Hence, there is a need to develop the effective mechanisms of governance to manage interactions between the network actors (Corsaro et al., 2012).

A large number of studies confirm the important role of networks in the development of entrepreneurship and achieving entrepreneurial outcomes (Shane and Venkataraman, 2000; Stearns, 1996; Uzzi, 1996; Hoang, 2003; Schout and Jordan, 2005; Dedeurwaerdere, 2007; Davies, 2012; Dodescu and Pop-Cohut, 2012; Stam and Spigel, 2016; Wegner and Koetz, 2016). By definition, Network Governance is *"interfirm coordination that is characterized by organic or informal social system, in contrast to bureaucratic structures within firms and formal contractual relationships*

between them" (Jones et al., 1997). A network is *"a collaborative structure, which depends neither on the market, nor on the hierarchy. Such networks are formed by several financially and legally independent partners with autonomous management that are, however, mutually dependent to achieve common goals"* (Assens, 2016). In terms of Network Governance Powell (1990) argues that it constitutes a *"distinct form of coordinating economic activity which contrasts and competes with markets and hierarchies"*. In other words, it consists of *"lateral or horizontal patterns of exchange; independent flows of resources; reciprocal lines of communication"* (Powell, 1990).

Provan and Kenis (2008) define the forms of Network Governance in two different dimensions: 1) *"Network governance may or may not be brokered."* They refer to a network whose organizations interact with every other organization to govern the network "*shared governance*" in a decentralized way; 2) *"Network may be participant governed or externally governed."* While participant governance means a network governed by its members on the equal basis of a *"shared participant governance"*, *"more centralized networks may be governed by and through a lead organization that is a network member"*.

Aarikka-Stenroos et al. (2014) argue *"that a holistic understanding involving the examination of all involved actors' perspectives on networks for commercialization is often missing, so researchers should investigate the perspectives of divergent network actors"*. While government is recognized as a key actor that plays an essential role in ensuring proper legislation and promoting entrepreneurship, *"a broad search of the literature reveals that the fundamental and general question of how, and if, governments are able to influence positively entrepreneurial activity is far from being resolved"* (Minniti, 2008). Thai and Turkina (2014) argued that studies on governance and the impact of governance on the entrepreneurship development are limited. Therefore more studies are needed in this field.

There is a large number of publications that discuss issues related to entrepreneurship education. Kuratko (2005) argues that although some scholars link entrepreneurship education with the Harvard courses taught in 1947, *"the reality of entrepreneurship education as a force in business schools began in the early 1970s"* when University of Southern California launched the first MBA with concentration in Entrepreneurship in 1971. Howard E. Aldrich (2012) argues that entrepreneurship as a specific area was separated from Management field by Carl

Vesperam as a result of his study on cataloguing university programmes for business education.

There was a myth that entrepreneurship was a natural gift; people are born with certain traits and an entrepreneurial drive. In response to that, Peter Drucker wrote: *"The entrepreneurial mystique? It's not magic, it's not mysterious, and it has nothing to do with the genes. It's a discipline. And, like any discipline, it can be learned"* (Drucker, 1985). In his study about the phenomenon of the entrepreneur Gartner (1985) assumed that *"entrepreneurial talents can be 'matured-up' by post-natal education since an individual's personality and ability can be uniquely developed according to the context of his or her education and willpower"*.

Later in 1997, Gorman et al. (1997) noted that *"most of the empirical studies surveyed indicated that entrepreneurship can be taught or at least encouraged by entrepreneurship education"*. Hence, an "entrepreneurial perspective" can be developed in individuals (Kuratko, 2005). At present, it is recognized by the majority of scholars that entrepreneurship can and should be taught. There is evidence that *"highly educated entrepreneurs experience higher growth levels and survival rates"* (Ellis et al., 2004).

Entrepreneurship policy is defined as measures undertaken to stimulate entrepreneurship in a region or country (Terjesen, 2015). It is worth to note that entrepreneurship policy has become central in government strategies all over the world. Fostering entrepreneurship is not only the case for developing and less developed countries. In 2013, the European Commission adopted the Entrepreneurship 2020 Action Plan to revolutionize the culture of entrepreneurship in the European Union. It aims *"to ease the creation of new businesses and to create a much more supportive environment for existing entrepreneurs to thrive and grow"*. The main objective of the European Commission is *"to promote entrepreneurship education and stress its importance at all levels from primary school to university and beyond"* (European Commission, 2013).

Among the three areas for immediate intervention identified by the Entrepreneurship 2020 Action Plan are: 1) entrepreneurial education and training to support growth and business creation; 2) removing existing administrative barriers and supporting entrepreneurs in crucial phases of the business lifecycle; and 3) reigniting the culture of entrepreneurship in Europe and nurturing the new generation of entrepreneurs (European Commission, 2013). Hence,

entrepreneurship education continues to be an important strategic objective in Europe.

According to this strategic document, the key issues and challenges for entrepreneurship education in the EU include: good strategy at policy level; training of teachers; and assessment of entrepreneurial skills learnt by young people (European Commission, 2013). It is obvious that all three issues directly refer to public policy and entrepreneurship education.

The European Commission identifies entrepreneurship education as education that *"prepares people to be responsible and enterprising individuals. It helps people develop the skills, knowledge, and attitudes necessary to achieve the goals they set out for themselves. Evidence also shows that people with entrepreneurial education are more employable"* (European Commission, 2013).

Kuratko (2005) mentioned that entrepreneurship activities at universities should pay attention to three main areas: entrepreneurship education, entrepreneurship research, and cooperation with entrepreneurs. In his study, Liñán (2004) suggested four different types of entrepreneurship education: 1) education for awareness; 2) education for start-up; 3) entrepreneurial dynamism; and 4) continuing education for existing entrepreneurs. Some scholars suggest that entrepreneurship education needs new approaches to teaching (Hwang et al., 2008). Chairam et al. (2009) argued for the need *"to move away from traditional passive learning styles towards more 'constructionist perspectives' that focus on entrepreneur's 'centred learning'. In other words, learning through experience and reflection should have greater priority than the methods and teaching styles that have been traditionally employed in the past"*. Munoz et al. (2008) suggest that *"passive learning methods will ultimately not develop critical thinking and communications skills that are a pre-requisite for success, not just in entrepreneurship, but also in the wider business world"*.

OVERVIEW OF THE CURRENT SITUATION IN ENTREPRENEURSHIP EDUCATION IN KAZAKHSTAN

The role of entrepreneurship education has been steadily increasing along with the entrepreneurial activity and the growing influence of human capital. In recent years the entrepreneurship climate in Kazakhstan has been positively evaluat-

ed. According to the Global Competiveness Report (2016–2017), Kazakhstan has improved its position to rank 53 this year (out of 138); (World Economic Forum, 2016-2017). The Global Entrepreneurship Monitor 2016–2017 (GEM) on Kazakhstan demonstrates satisfactory results in such settings as the status of entrepreneurs in society (9th place out of 61), job expectation (10th place out of 60), the level of entrepreneurial activity (34th place out of 64) and the choice of entrepreneurship as a good career (10th place out of 61). The level of early-stage entrepreneurial activity in the country is 10.2 %, which is comparatively good (GEM, 2016–2017). According to the World Bank Doing Business Report, Kazakhstan has climbed 16 positions since 2015, reaching the 35th place in the ranking of the ease of doing business among 190 countries (World Bank, 2017).

These positive changes would not have been possible without the development of entrepreneurship education, which is a new field for the country. In fact, business education in post-Soviet countries like Kazakhstan appeared only in the 1990s. That was due to the transition from planned to market economy after the collapse of the Soviet Union. It took time to change peoples' mindset and eradicate the negative image of an entrepreneur (during the Soviet period the words "business" and "entrepreneur" were associated with speculation and usury). According to GEM experts, today Kazakhstani people perceive entrepreneurs as successful businessmen who make a significant contribution to the economic and social development of the country. Entrepreneurship is increasingly seen by young people as a worthy career choice. Almost half of Kazakhstan's population has intentions to start a business (GEM, 2016–2017).

Today entrepreneurship programmes in Kazakhstan are provided by vocational colleges, economic universities, business schools, the DAMU Entrepreneurship Development Fund (an investment company which is a subsidiary of Baiterek corporation operating as an SME development fund), private training companies and entrepreneurship development centres that offer short-term business courses. Starting from 2016, the National Chamber of Entrepreneurs (NCE) offers entrepreneurship training programme "Business Bastau" and "Business Kasip" to foster new business creation. Within the framework of the Business Road Map 2020, two projects "Business Advisor" and "Business Growth" have been developed to train people in business fundamentals. Apart from this, the National

Chamber of Entrepreneurs implements the online training project "Atameken Business Academy". In addition, a methodological centre for training business trainers has been established under the support of NCE (Atameken, 2016).

Thus, there is a clear recognition of the importance of entrepreneurship by the government. The National Plan "100 Steps for the Five Institutional Reforms" suggests a comprehensive development of entrepreneurship and expansion of employment along with a comprehensive transformation of public administration (Government of the Republic of Kazakhstan, 2015).

In the President's address to the people of Kazakhstan, "The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness", modernization of the labour market has been identified as one of the main priority objectives (Government of the Republic of Kazakhstan, 2017a). In 2017, in order to ensure productive employment and improvement of the labour market, the government launched "The Programme of Productive Employment and Mass Entrepreneurship". The programme suggests creation of an effective system of training professional skills demanded by the labour market and the development of mass entrepreneurship. Among the 10 steps of entrepreneurship development announced by the National Chamber of Entrepreneurs, the 2nd step suggests a mass-scale training of people in the basics of business that implies the development of entrepreneurship education (Government of the Republic of Kazakhstan, 2017b).

Thus, along with the recognition of the importance of entrepreneurship, there is a clear understanding of the need of entrepreneurship education. As evidence of the recent developments in this field, the Association of Entrepreneurship Education has been created under the support of the National Chamber of Entrepreneurs in March 2017. Until now, 20 universities from different regions of Kazakhstan have joined the Association. The main purpose of the union is to foster entrepreneurship education through the development of effective partnerships with policy makers and the business sector (Atameken, 2017).

Despite some improvements of the business climate, an analysis of the current situation in the entrepreneurship education in Kazakhstan revealed the existence of significant gaps. Educational programmes on entrepreneurship are taught fragmentarily. There is no integrated approach to the development of cohesive educational programmes from primary and secondary schools to postgraduate institutions. Training of business fundamentals within the projects "Business

Advisor" and "Business Growth" lasts only 2–5 days depending on topics. This format does not seem effective taking into account the unprepared audience, especially in rural places.

According to the National Report of the Global Entrepreneurship Monitor, entrepreneurial education at the school level (primary and secondary schools) as well as in colleges and universities is not sufficient. Criticism was directed mainly at *"teaching economic principles, fostering entrepreneurial traits, focusing on new and growing firms in the curricular and preparing for entrepreneurship as a career"* (GEM Kazakhstan, 2015–2016).

In contrast to primary, secondary and higher education, the situation in vocational schools (professional and technical colleges) was evaluated positively by experts. This is mostly because of the recent developments in the VET system: professional and technical colleges implement a dual education programme under the support of Kasipkor Holding; colleges work on new professional standards that have been developed together with employers.

Tab. 1 » Kazakhstan experts' assessment of entrepreneurial education and training

Assessment criteria	Average scores	Standard deviations
Teaching in primary and secondary education encourages creativity, self-sufficiency and personal initiative	3.81	2.61
Teaching in primary and secondary education provides adequate instruction in market economic principles	3.64	2.64
Teaching in primary and secondary education provides adequate attention to entrepreneurship and new firm creation	3.09	2.46
Colleges and universities provide good and adequate preparation for starting up and developing new firms	3.56	2.44
The level of business and management education provides good and adequate preparation for starting up and developing new firms	4.49	2.05
The vocational, professional and continuing educational systems provide good and adequate preparation for starting up and developing new firms	4.88	2.32

Source: GEM Kazakhstan (2015–2016)

Fig. 1 » Evaluation of education

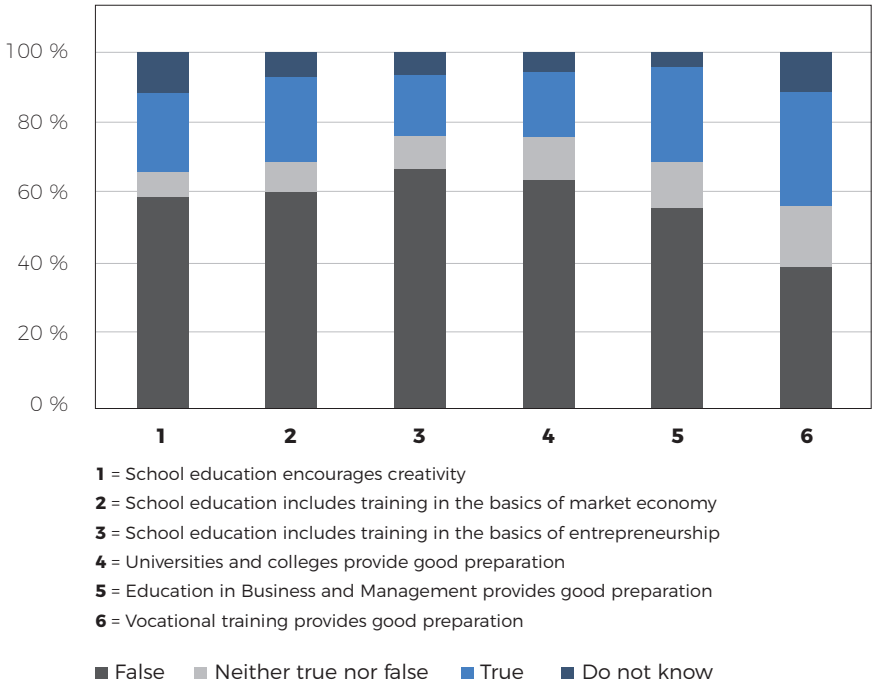

Source: GEM Kazakhstan (2015–2016)

Among all educational levels, higher education plays the most important role since it is directly linked to research and innovation that is essential for start-ups and the creation of new businesses. The analysis of the state standard study plans in higher education reveals that "Entrepreneurship" has been taught as a compulsory course only in economic faculties on undergraduate level (Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2016). No university teaches a course on new venture creation except a few business schools that offer the course within their MBA programmes. It is worth noting that there is no major in Entrepreneurship; the state classifier of majors in higher and postgraduate education does not contain Entrepreneurship in the approved list of specializations. The course "Entrepreneurship" has been embedded into the study plan of the economics specialization. Thus, it is considered only a part of the economics specialization.

Professional standards in higher education are still in development. So far, no accreditation agency exists that would specifically focus on the evaluation of business education including entrepreneurship programmes. It can be argued that there is no proper policy in place towards the development of entrepreneurship education on higher education level. Meanwhile, higher education institutions in OECD countries *"have an important role in the improvement of entrepreneurship, being part of an entrepreneurial ecosystem with business and government"* (OECD, 2017).

As mentioned before, the business education sector in Kazakhstan is still in formation. Among the most recognized local business education providers belong the Almaty Management University, the Graduate School of Business at the Nazarbayev University, Narxoz Univesity, KIMEP, the University of International Business (UIB). It should be noted that 80 % of business schools and private training companies are located in Almaty and Astana. A few business schools have representative offices in Aktobe, Pavlodar, Shymkent, Atyrau (Monobayeva, 2014). Thus, the other regions experience a shortage in entrepreneurship/business education.

Results of a recent research demonstrate that colleges, business schools and universities have weak and fragmented links with companies and business structures. Therefore, entrepreneurship education is not aligned with the needs of the labour market. According to the Report of the Atameken National Chamber of Entrepreneurs (Atameken, 2016), the existing system of training and assessment of personnel does not provide the local market with appropriate specialists. The research on formation of the *"regional entrepreneurship development maps"* conducted by the Atameken union among 6,250 entrepreneurs showed that 50 % of respondents often have difficulties with the recruitment of the right specialists. 41 % pointed out that none of the education institutions in their region train the required specialists. As a result, 59 % of all respondents indicated the need to re-train the hired staff. Thus, it is obvious that it is mostly related to a mismatch between human resources formation and the market needs.

RESEARCH FINDINGS (ON EDUCATION)

To study the quality of entrepreneurship programmes, as part of the research, 50 graduates from colleges and 50 graduates with economic specializations from Kazakhstan universities, three deans of business schools and five directors and five business owners have been surveyed and interviewed. Questions to the graduates have been related to the extent of satisfaction with the obtained entrepreneurial skills; representatives of education and business communities have been asked mainly about partnership relations and regulation issues.

Among the survey participants were graduates of the Economic College as well as graduates from Bachelor degree programmes from Narxoz University, the University of International Business and the Almaty Management University. More than 50 % of the completed questionnaires have been received from the graduates at Narxoz University. In terms of gender, 58 % of the respondents were female; 41 % were male.

The results of the study revealed that only 45 % of employed graduates confirmed that the knowledge and skills obtained in college/university came useful at work. 36 % indicated that the obtained knowledge and skills came partially useful at work.

Fig. 2 » Assessment of the obtained knowledge and skills by the graduates

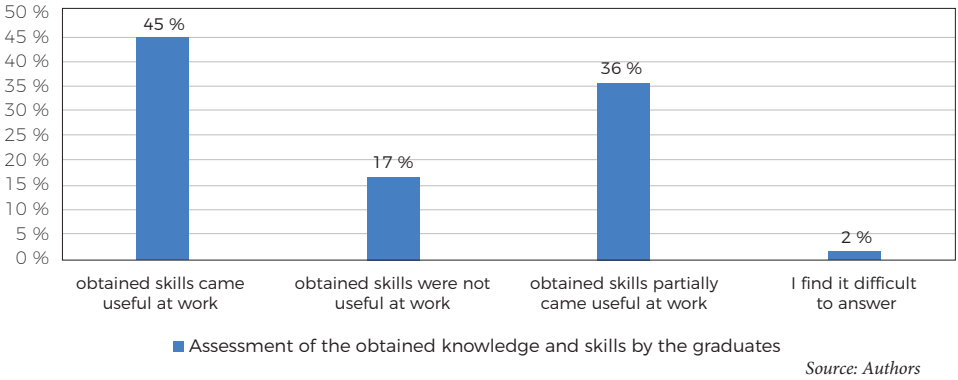

Source: Authors

It should be noted that in comparison with college graduates, not all university students find a job in their field of study after graduation. Concerning student

practical work, only 20 % of respondents positively assessed internships during their study at university; many students left the questions on internship without an answer.

Tab. 2 » Assessment of internship (practical work) by university graduates

#	The statement	Fully agree	Agree	Dis-agree	Com-pletely dis-agree	Other (please indi-cate)
1	The internship (practical work) has made it possible to successfully apply the acquired theoretical knowledge in practice	–	32 %	25 %	10 %	–
2	I have checked my professional competences during the practical work and found them sufficient	–	28 %	25 %	10 %	–
4	The internship in the company provided an opportunity to collect the relevant data for my diploma project	5 %	15 %	42 %	–	3 %
5	The internship confirmed the right choice of profession	–	20 %	18 %	–	–
6	I got the job opportunity	–	15 %	35 %	–	–
7	There was a good and friendly atmosphere during the practical work	–	35 %	38 %	–	5 %
8	The supervisor was very helpful during the internship	5 %	15 %	22 %	30 %	–
9	There was no discipline, students were left to themselves	–	35 %	20 %	–	–
10	In general, I positively evaluate the internship in company	5 %	20 %	38 %	–	–

Source: Authors

Thus, there is a need to develop new approaches to both the organization and evaluation of student internships (practical work) in companies.

The answers to the question "Would you like to become an entrepreneur?" showed that at the time of filling out the questionnaire 12 % of the respondents were already entrepreneurs. One of the main trends that have been revealed by the survey is a very high level of interest and the willingness to develop

entrepreneurship: 69 % of the respondents indicated that they would like to become entrepreneurs at some stage in their career.

Fig. 3 » Planning of entrepreneurial career

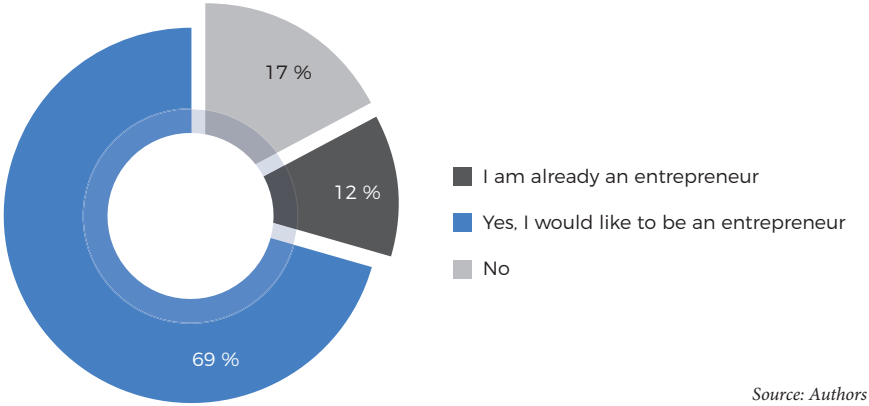

Source: Authors

The results of interviews with company executives showed that employers are often not satisfied with the knowledge and skills university graduates possess and therefore they prefer to hire individuals who have practical work experience. Otherwise they have to re-train the university graduates. Hence, the student learning outcomes are not aligned with the needs of the labour market. In accordance with the OECD report on Higher Education in Kazakhstan (2017), *"policy makers do not yet know whether graduate supply is well-aligned to labour market demand — these data do not yet exist"* (OECD, 2017).

Cooperation between companies and universities has been evaluated differently by university deans and by top managers of companies. While in some cases universities are satisfied with the development of corporate links, companies express concern about the efficiency of collaboration that is mostly provided through student internships. Thus, universities and companies have weak and fragmented relations.

University deans pointed out the challenges in delivering business programmes within the framework of the existing legislation. The current state standards for higher and postgraduate education focus mostly on scientific and pedagogical field. Little attention is paid to business and entrepreneurship programmes. University deans argue that this is due to the lack of a holistic concept of

entrepreneurship education and the imperfect legislation in this field. It is also for this reason that partnership relations between academia and business are weak and ineffective. This fact suggests the need to reconsider the approaches to developing proper legislation for higher education.

Although the majority of employers expressed dissatisfaction with university collaboration, the results of interviews revealed that there is a full understanding of the need for strengthening partnership relations both with educational providers and the state. All of the executives surveyed agreed that the professional programmes and curricula should be assessed by experts — practitioners in order to comply with the job market needs. Employers are ready to participate in advisory councils for quality assessment in education institutions as well as in the development of professional standards and competencies if there are motivation incentives. So far, they do not have enough motivation to do that.

The research findings demonstrate that both business and academia have a clear understanding of the need to create strong partnership relations in order to improve entrepreneurship education.

In answering the question "What are the main factors that constrain the development of entrepreneurship education?" most respondents indicated insufficient funding, inadequate legislation in business education and a lack of government support. It is obvious that in this situation entrepreneurship education needs government support. As Ischina (2001) argued, *"in the production of education, market mechanisms have a limited capacity, and the crucial role is played by the state (government)"*. Underestimating the importance of government regulation of entrepreneurship education would entail serious consequences and may pose a threat to the national economy.

RESEARCH FINDINGS (ON PUBLIC POLICY)

Kazakhstan government fully recognizes the importance of entrepreneurship. Development of entrepreneurship is one of the main priorities of the current state policy. As mentioned in the previous sections, the Nation Plan "100 Steps for the Five Institutional Reforms" suggests a comprehensive development of entrepreneurship (Government of the Republic of Kazakhstan, 2015). One of the latest initiatives of the government was the launch of the Program of Productive

Employment and Mass Entrepreneurship (Government of the Republic of Kazakhstan, 2017b). Hence, it is critical to develop entrepreneurship education to produce skills that are relevant to the economy and the society.

Despite some improvements in the business climate achieved in recent years, an analysis of the current situation, conducted by an expert team for the Global Entrepreneurship Monitor report, revealed significant gaps in government entrepreneurship policy. Thus, according to the National Report for Global Entrepreneurship Monitor (2016), *"the experts were mostly negative in assessing the difficulty of dealing with government regulations, red tape and licensing requirements for new and growing firms"*. Experts indicated a low support of entrepreneurship at the local level in comparison with the support at the national level. They were also critical of the *"time it takes new and growing firms to obtain permits and licenses, and attention to new firms in such concrete matters as public procurement"* (GEM Kazakhstan, 2015–2016).

Fig. 4 » Evaluation of government policy

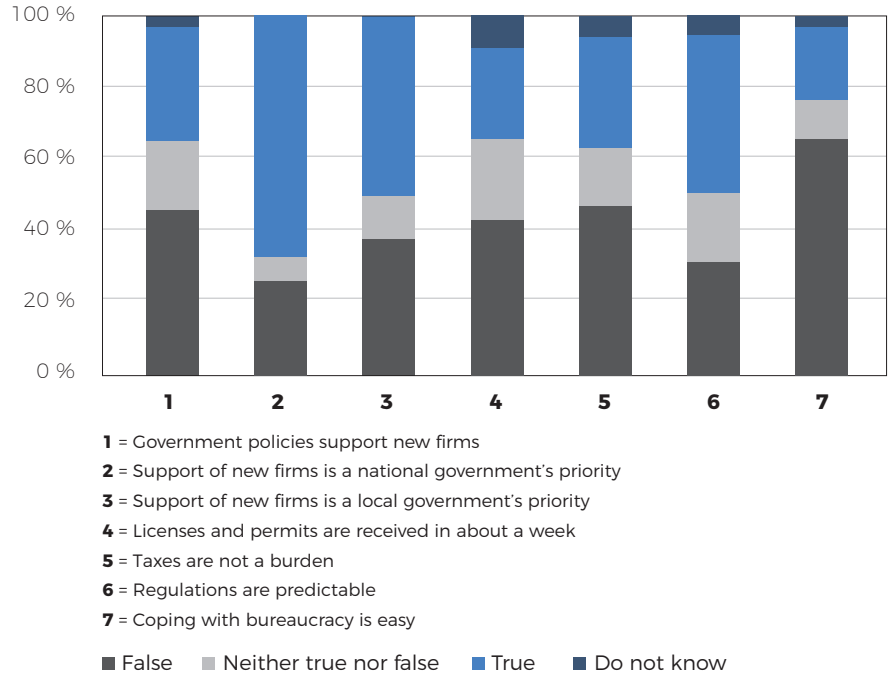

Source: GEM Kazakhstan (2015–2016)

It is obvious that urgent measures have to be undertaken to reduce red tape and to improve government regulations. It is also important to provide support of new firms on the local level and eliminate bureaucracy.

Results of the evaluation of governmental programmes for entrepreneurs showed that most experts positively note the number of government programmes for entrepreneurs. At the same time, they were critical of such programmes' effectiveness (GEM Kazakhstan, 2015–2016).

Fig. 5 » Evaluation of government support programmes

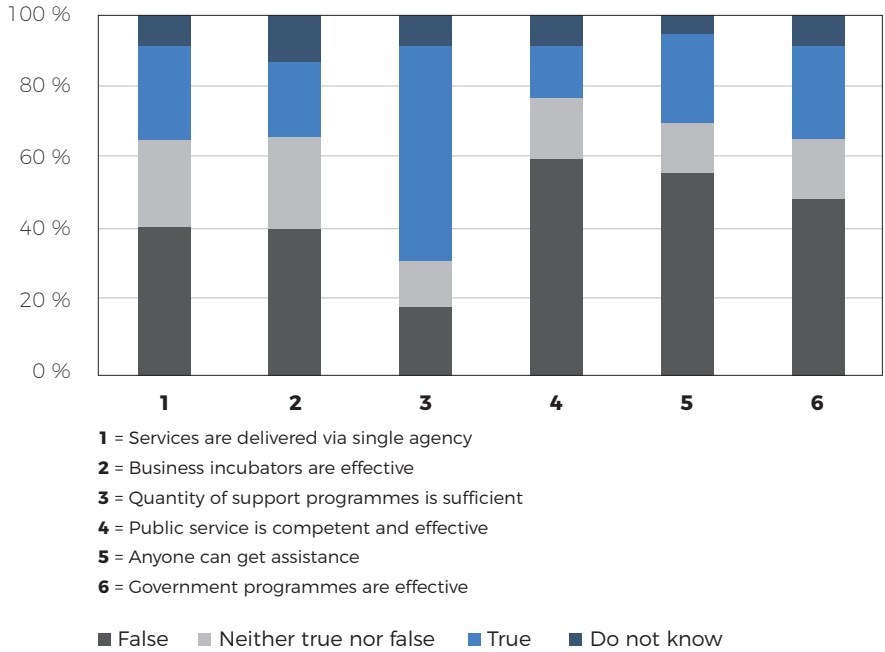

Source: GEM Kazakhstan (2015–2016)

To ensure the effectiveness of governmental programmes it is necessary to reconsider approaches to coordination and assessment of programmes targeting new and growing firms, as well as to provide more support for both established and growing firms. It should be noted that *"most experts were sceptical about the competency level and efficiency of government agencies' staff members and the ability*

of any nascent entrepreneur to get support from government programmes" (GEM Kazakhstan, 2015–2016). Therefore, it is critical to create ways to assess the competence and effectiveness of government agencies' staff members.

Insufficient government policy unfavourably affects the development of entrepreneurship.

To date, the lack of the relevant entrepreneurial skills affects creating and sustaining new businesses. The existing statistical data shows that the survival rate of newly established SMEs is rather low. For example, the number of registered legal entities in Kazakhstan as of 1 January 2016 was 360,287 (enterprises of various sizes and forms of ownership), number of operating entities — 191,520 companies (53.2 %). Thus, half of the registered businesses cease to function (Steblyakova, 2016). This corresponds to some extent to the statement of Roomi et al. (2009), who argued that in life-cycle approach *"growth is a very complex process and is just as likely in mature firms as in new firms"*. In fact, many new SMEs in Kazakhstan do not move from the early growth phase to the next stages. It is unsurprising that 75.4 % of Kazakhstan's respondents in the Global Entrepreneurship Monitor report a fear of failure. Thus, three quarters of the working population who wish to start a business, do not do so because of the fear of failure of the future endeavours (GEM, 2016–2017).

Fig. 6 » The number of established and liquidated companies

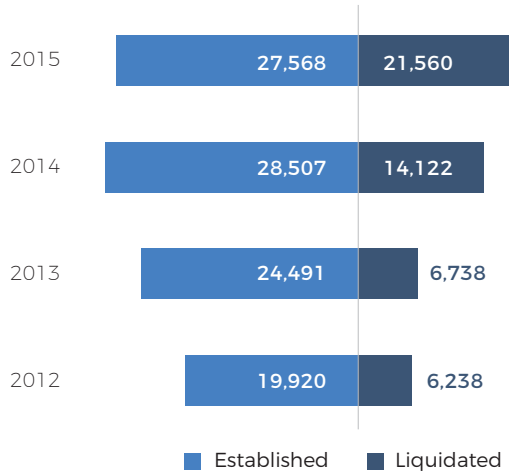

Source: Atameken (2016)

Fig. 7 » The number of registered companies, in thousands

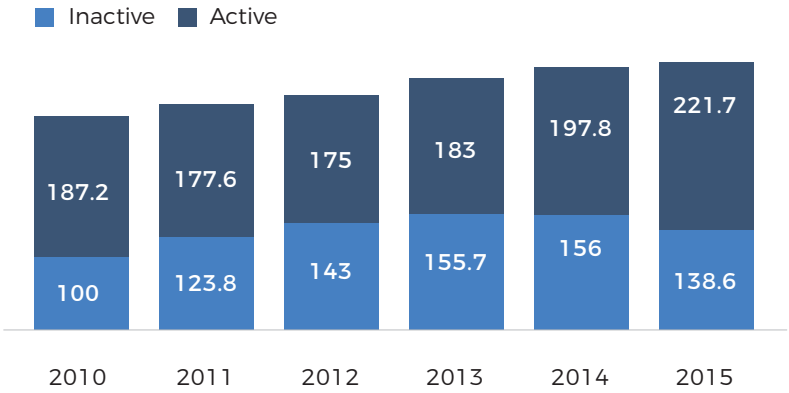

Source: Atameken (2016)

Research findings and experts' report suggest that urgent measures should be taken to improve the situation of the state entrepreneurship policy. Thus, the results of the study revealed the existence of significant gaps in government regulation that affect the education outcomes and insufficient cooperation between education providers and business. Research findings identified the need to develop a concept of entrepreneurship education in Kazakhstan, as well as to bring together government, business and education institutions to ensure that entrepreneurial programmes and student learning outcomes meet the requirements of the labour market. In other words, there is a need to reconsider the public policy in entrepreneurship education.

DISCUSSION

Kazakhstan government fully recognizes the importance of entrepreneurship. The development of entrepreneurship is one of the main priorities of the current state policy. As mentioned in the previous sections, the Nation Plan "100 Steps for the Five Institutional Reforms" suggests comprehensive development of entrepreneurship (Government of the Republic of Kazakhstan, 2015) . One of the latest initiatives of the government was the launch of the Program of Productive Employment and Mass Entrepreneurship (Government of the Republic of Kazakhstan, 2017). Entrepreneurship is considered to be a driving force in achieving the goal to become one of the 30 most developed economies by 2050. To reach this goal, the country needs to meet the OECD standards. One of the key indicators is the achievement of a 50 % share of small and medium enterprises (SMEs) in GDP by 2050 (the current indicator is 26.2 %). Employee labour productivity needs to be at least double (Atameken, 2016). It is obvious that in order to achieve these goals the country needs entrepreneurial skills. Hence, the development of entrepreneurship education is crucial.

As noted in previous sections, entrepreneurship education in Kazakhstan is currently in the development stage. There is no holistic approach to the development of a cohesive educational programme on Entrepreneurship. It stems from the lack of entrepreneurship schools, departments and chairs. Meanwhile, the Summary Report on Entrepreneurship in emerging economies suggests: *"Schools of entrepreneurship are urgently needed; they should be established and organized as areas of knowledge, the same way as there are schools or institutes of finance, marketing, and so on. The existence of such schools would give academic legitimacy to this new field of study — ENTREPRENEURSHIP — and would be the source of information and education for future graduates. In addition to teaching and research, these schools would be in charge or promoting a business culture within the university and of making good use of the university's abundant scientific-technical knowledge for the creation of new enterprises"* (Kantis et al., 2002).

We can argue that it is critical to develop a comprehensive system of entrepreneurship education. New approaches toward entrepreneurship education should be developed by the Ministry of Education and Science together

with the newly established Association of Entrepreneurship Education. It is important to involve the business community in the development of curricula, to bring entrepreneurs to the classroom to talk about their experience, to develop new courses and to do research in this field. It is also important *"to prepare for entrepreneurship early on starting with primary school. Moreover, entrepreneurial education should be coordinated so that students would be able to gain knowledge about entrepreneurship and introduction to entrepreneurial activities in a step-by-step way, with emphasis placed both on entrepreneurship theory and practice"* (GEM Kazakhstan, 2015–2016).

Despite some improvements in the business climate in recent years, still a lot has to be done by the government. As Hada (2016) noted, *"from hand holding to monetary support, a lot of measures need to be taken by the regulators to encourage Entrepreneurship"*. Among the possible measures, first of all, it is important to create an entrepreneurial ecosystem where government plays an essential role along with education and industrial sector (Mazzarol, 2014).

Some scholars argue that creating entrepreneurial ecosystem creates challenges for policy-makers (Mason, 2016). According to Fiona Murray, there are two logical approaches to create an entrepreneurship ecosystem: the governmental logic that suggests *"special inputs such as technology parks and innovation centers to promote the development of the ecosystem, and the logic entirely based on the people and their personal networks"* (Regalado, 2013). Thus, the government has to find the right balance to support an environment for both high growth firms and small businesses (Fuerlinger, 2015).

Mason (2016) argues that *"entrepreneurial ecosystems are based on pre-existing assets and [are] not just a tool for high-tech industries. Traditional industries like food and drink, energy, logistics, water industry, manufacturing all provide the platform to create dynamic, high-value added entrepreneurial ecosystems"*. In the context of Kazakhstan, it can be argued that the government contributes to the creation of pre-conditions for the emergence of entrepreneurial ecosystems. The recent initiatives mentioned in the previous section might be considered as a prerequisite for entrepreneurial ecosystems.

It is critical that state entrepreneurial policies are reviewed over time. The western experience shows that as the ecosystem evolves, the degree of government

intervention changes. *"For example, at the emergence stage the emphasis may need to be on supporting the start-up processes, but as the ecosystem matures the need to help firms with organizational development, human capital development, internationalization support and access to growth capital will increase"* (Mason, 2014). Otherwise, the lack of government support may cause negative results. Perhaps it is for this reason that many established companies in Kazakhstan do not move from the early growth phase to the next stages.

As Fuerlinger (2015) argues, *"despite being increasingly central to modern business, entrepreneurship ecosystems are yet not well understood"*. This assumption can be applied to the current situation in Kazakhstan.

In our opinion, the challenges that the government faces in the development of entrepreneurship are caused mainly by insufficient governance and the lack of proper interactions of all actors including business, education, civil society and the government. It is the government's responsibility to facilitate this interaction.

An analysis of the existing publications on entrepreneurship and entrepreneurial education in OECD countries shows that the public entrepreneurship policy in most advanced economies is based on the principles of the New Public Management and Good Governance. Barry (2011) argues that Good Governance fosters entrepreneurship. As networks are the most common form of governance, Good Governance is often called Network Governance. The concept of Network Governance suggests a shift from the vertical (hierarchical) governance schemes to the horizontal ones. It also suggests close partnership and interaction between state and local governments, business and non-governmental organizations, education providers and civil society. Strategic management of the network is based on the principle of co-participation and teamwork activities.

In the context of the introduction of concepts of the New Public Management and Governance within the framework of an administrative reform in Kazakhstan, it has become possible to develop a conceptual model of government regulation of entrepreneurship education based on principles of Network Governance. Networks and partnerships enable entrepreneurial actors to interact more efficiently. The use of partnership principles enables each party to effectively use the available resources, and to strengthen positions of all stakeholders. As Benson-Rea and Wilson (2000) argue, *"the major objective in forming networks is*

access to resources and cost minimization hence growth enhancement". The need in Network Governance is caused by such factors as limited budgetary funds for the implementation of social projects and programmes, the consequences of devaluation, the need to attract extra-budgetary sources of funding and to provide motivational incentives for private sector. In the same way Taylor (2004) has argued that *"[e]ncouraging entrepreneurship networks dedicated to inclusive entrepreneurship and promoting entrepreneurship as a mean of self-employment and employment could lead to more rapidly 'exit the crisis' and regional economies recovery"*.

The characteristics of networks and partnerships suggest that the government (public sector authority) is not a dominant party but an equal partner in achieving common socially significant goals. It is usually the government and business that are considered the main two parties in any partnerships. However, taking into account the key role of universities as the main instrument of government policy in the field of education, and of society as the major consumer of business education services, it is reasonable to include these categories among the major actors in entrepreneurship networks. Networks and partnerships provide effective ways for support, further research and development, and involvement of employers in the education process.

Ha et al. (2016) argues that at the macro level, it is important for policy makers to ensure supportive environment and create proper conditions for entrepreneurs to set up new businesses. Therefore, *"being knowledgeable of institutional hindrances to business start-up can help them not only understand the current situation, but also come up with policy measures in order to keep their countries' entrepreneurship development on the right track"*. In this regard, some researchers argue that *"governance plays a critical role in making that happen"* (Bjørnskov, 2008; Friedman, 2011). Governments can take a variety of actions that favour entrepreneurial activities by increasing the quality of governance. In building sustainable ecosystem, effective network governance is critical to ensure the proper interactions of all entrepreneurial actors.

CONCLUSION

The findings of the research suggest that entrepreneurship education in Kazakhstan needs government support. To eliminate the existing gaps and overcome the challenges, it is critical to develop a conceptual model of government regulation of entrepreneurship education.

This study recommends an approach based on Network Governance. Implementation of principles of Network Governance is intended to bring together all stakeholders, including state and local government, education and business, to create an effective entrepreneurial ecosystem.

Entrepreneurship education is essential to the economic growth of any country. Therefore, it can be argued that the development and improvement of this sector serves the national interests and economic security.

Problems in entrepreneurship education require in-depth study and theoretical comprehension. The study calls for further research to identify relevant management strategies that can be applied in government regulation.

REFERENCES

MONOBAYEVA, A. (2014). Development of Business Education in the Republic of Kazakhstan: Challenges and Solutions (in Russian). *KazNU Bulletin*, 102(2), pp. 120–129. ISSN 1563-0307.

AARIKKA-STENROOS, L., B. SANDBERG & T. LEHTIMÄKI (2014). Networks for the Commercialization of Innovations: A Review of How Divergent Network Actors Contribute. *Industrial Marketing Management*, 43(3), pp. 365–381. ISSN 0019-8501.

ACS, Z. J. & L. SZERB (2007). Entrepreneurship, Economic Growth and Public Policy. *Small Bussiness Economics*, 28(2–3), pp. 109–122. ISSN 0921-898X.

ACS, Z. J. & P. BRAUNNERHJELM (2009). The Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship. *Small Business Economics*, 32(1), pp. 15–30. ISSN 0921-898X.

ALDRICH, H. E. (2012). The Emergence of Entrepreneurship as an Academic Field: A Personal Essay on Institutional Entrepreneurship. *Research Policy*, 41(7), pp. 1240–1248. ISSN 0048-7333.

ASSENS, C. & A. C. LEMEUR (2016). *Networks Governance, Partnership Management and Coalitions Federation.* London: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-349--84981-9.

ATAMEKEN (2016). National Report on the Position of Entrepreneurial Activity in the Republic of Kazakhstan. In: *atameken.kz* [online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: http://atameken.kz/uploads/content/files/Национальный%20доклад.pdf

ATAMEKEN (2017). Kazakh Association of Entrepreneur Education. In: *atameken.kz* [online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: http://atameken.kz/ru/projects/25811-atameken-alaynda-aza-kspkerlk-blm-beru-auymdastyy-ryldy

BELITSKI, M. (2017). Entrepreneurial Dynamics and Higher Education Institutions in the Post-Communist World. *Regional Studies*, 51(3), pp. 439–453. ISSN 0034-3404.

BELITSKI, M. & K. HERON (2017). Expanding Entrepreneurship Education Ecosystems. *Journal of Management Development*, 36(2), pp. 163–177. ISSN 0262--1711.

BENSON-REA, M. & H. I. M. Wilson (2000). Performance and the Life-Cycle of the Firm and its Networks. In: *citeseerx.ist.psu.edu* [online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?-doi=10.1.1.203.5681&rep=rep1&type=pdf

BJØRNSKOV, C. & N. FOSS (2008). Economic Freedom and Entrepreneurial Activity: Some Cross-Country Evidence. *Public Choice*, 134(3), pp. 307–328. ISSN 0048-5829.

CANTILLON, R. (1959). *Essay on the Nature of Trade in General.* London: Frank Cass and Co., Ltd.

CARAYANNIS, E. G. & M. VON ZEDTWITZ (2005-02). Architecting GloCal (Global-Local), Real-Virtual Incubator Networks (G-RVINs) as Catalysts and Accelerators of Entrepreneurship in Transitioning and Developing Economies: Lessons Learned and Best Practices from Current Development and Business Incubation Practices. *Technovation*, 25(2), pp. 95–110. ISSN 0166-4972.

CARNIER, T. A. (1996). A Perspective on Entrepreneurship. *Harvard Business Review*, pp. 103–108. ISSN 0017-8012.

CARVALHO, D., T. COSTA & P. DOMINGUINHOS (2010). Creating an Entrepreneurship Ecosystem in Higher Education. In: *researchgate.net*

[online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/221908171_Creating_an_Entrepreneurship_Ecosystem_in_Higher_Education

CORSARO, D., C. CANTÙ & A. TUNISINI (2012). Actors' Heterogeneity in Innovation Networks. *Industrial Marketing Management*, 41(5), pp. 780–789. ISSN 0019-8501.

DODESCU, A. & I. POP-COHUT (2012). Network Governance and Supporting Entrepreneurship Case Study: Regional Entrepreneurship Network in North-West and West Regions of Romania. In: POLITIS, J. (Ed.). *Proceedings of the 8th European Conference on Management Leadership and Governance.* Reading: Academic Publishing International Limited, pp. 136–140. ISBN 978-1-908272-75-1.

DRUCKER, P. (1985). *Innovation and Entrepreneurship, Practice and Principles.* New York: Harper & Row Publisher.

ELLIS, R. (2004-06). The Definition and Measurement of L2 Explicit Knowledge. *Language Learning*, 54(2), pp. 227–275. ISSN 1467-9922.

ESTRIN, S. & T. MICKIEWICZ (2011). Entrepreneurship in Transition Economies: The Role of Institutions and Generational Change. In: MINNITI, M. (Ed.). *The Dynamics of Entrepreneurship.* Oxford: Oxford University Press, pp. 293–338. ISBN 978-0-199580-86-6.

ETZKOWITZ, H. & L. LEYDESDORFF (2000). The Dynamics of Innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of University–Industry–Government Relations. *Research Policy*, 29(2), pp. 109–123. ISSN 0048-7333.

EUROPEAN COMMISSION (2013). Entrepreneurship 2020 Action Plan. In: *ec.europa.eu* [online]. [cit. 2017-06-13]. Available at: https://ec.europa.eu/growth/smes/promoting-entrepreneurship/action-plan_en

FRADLEY, K., I. TROSHANI, G. RAMPERSAD & P. DE IONNO (2012). An Organizing Vision Perspective on Green IS Development. In: *aisel.aisnet.org* [online]. [cit. 2017-06-13]. Available at: https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1063&context=icis2012

FRIEDMAN, B. A. (2011). The Relationship between Governance Effectiveness and Entrepreneurship. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(17), pp. 221–225. ISSN 2220-8488.

FUERLINGER, G., U. FANGL & T. FUNKE (2015-12). The role of the State in the Entrepreneurship Ecosystem: Insights from Germany. In: *link.springer.com*

[online]. [cit. 2017-06-09]. Available at: https://link.springer.com/article/10.1186/s40604-014-0015-9

GARTNER, W. B. (1985). A Conceptual Framework for Describing the Phenomenon of New Venture Creation. *The Academy of Management Review*, 10(4), pp. 696–706. ISSN 0363-7425.

GARTNER, W. B. (1989). Who Is an Entrepreneur? Is the Wrong Question. *American Journal of Small Business*, 12(4), pp. 11–22. ISSN 0363-9428.

GEM (2016–2017). Global Report 2016–2017. In: *gemconsortium.org* [online]. [cit. 2017-06-14]. Available at: http://www.gemconsortium.org/report/49812

GEM KAZAKHSTAN (2015–2016). National Report 2015–2016. In: *gemconsortium.org* [online]. [cit. 2017-06-15]. Available at: https://www.gemconsortium.org/country-profile/77

GILBERT, B. A., D. B. AUDRETSCH & P. P. MCDOUGALL (2004). The Emergence of Entrepreneurship Policy. *Small Business Economics*, 22(3–4), pp. 313–323. ISSN 0921-898X.

GORMAN, G., D. HANLON & W. KING (1997). Some Research Perspectives on Entrepreneurship Education, Enterprise Education and Education for Small Business Management: A Ten-Year Literature Review. *International Small Business Journal*, 15(3), pp. 56–77. ISSN 0266-2426.

GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (2015). National Plan: 100 Steps for the Five Institutional Reforms. In: *online.zakon.kz* [online]. [cit. 2017-06-12]. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084

GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (2017a). Address of Kazakhstan President to the Nation "The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness". In: *akorda.kz* [online]. [cit. 2017-06-12] Available at: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar

GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (2017b). Program of Productive Employment and Mass Entrepreneurship (in Russian). In: *prz.enbek.gov.kz* [online]. [cit. 2017-06-13]. Available at: https://prz.enbek.gov.kz/ru/node/8

HA, T. T., N. N. CHAU & N. T. HIEU (2016). The Impact of Governance on Entrepreneurship Development in ASEAN+1 Countries: Evidence from World

Bank Datasets. *Modern Economy*, 7(5), pp. 515–525. ISSN 2152-7245.
HADA, M. (2016). Role of the Government in Supporting Entrepreneurship. In: *linkedin.com* [online]. [cit. 2017-06-14]. Available at: https://www.linkedin.com/pulse/role-government-supporting-entrepreneurship-manish-hada
HIGGINS, D. & C. ELLIOT (2011). Learning to Make Sense: What Works in Entrepreneurial Education? *Journal of European Industrial Training*, 35(4), pp. 345–367. ISSN 0309-0590.
HWANG, N. C. R., G. LUI & M. Y. J. W. TONG (2008). Cooperative Learning in a Passive Learning Environment: A Replication and Extension. *Issues in Accounting Education*, 23(1), pp. 67–75. ISSN 0739-3172.
ISCHINA, I. (2001). Economical Foundations of Education in the Russian Society. In: *dissercat.com* [online]. [cit. 2017-06-09]. Available at: http://www.dissercat.com/content/ekonomicheskie-osnovy-funktsionirovaniya-obrazovaniya-v-rossiiskom-obshchestve
ISENBERG, D. (2011). The Entrepreneurship Ecosystem Strategy as a New Paradigm for Economic Policy: Principles for Cultivating Entrepreneurship. In: *entrepreneurial-revolution.com* [online]. [cit. 2017-06-09]. Available at: http://entrepreneurial-revolution.com/2011/05/11/the-entrepreneurship-ecosystem-strategy-as-a-new-paradigm-for-economic-policy-principles-for-cultivating-entrepreneurship/
JONES, C. & W. HESTERLY (1997). A General Theory of Network Governance: Exchange Conditions and Social Mechanisms. *Academy of Management Review*, 22(4), pp. 911–945. ISSN 0363-7425.
KANTIS, H. et al. (2002). Entrepreneurship in Emerging Economies: The Creation and Development of New Firms in Latin America and East Asia. In: *uv.es* [online]. [cit. 2017-06-09]. Available at: https://www.uv.es/motiva/MotivaRES/LeivaLibroBIDEntrepreneurship.pdf
KANTIS, H. D. & J. FEDERICO (2011). Entrepreneurial Ecosystems in Latin America: The Role of Policies. In: *researchgate.net* [online]. [cit. 2017-06-09]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/265312887_Entrepreneurial_Ecosystems_in_Latin_America_the_role_of_policies
KHALEGHIFAR, M. et al. (2015). Investigating the Effect of Good Governance on Entrepreneurs' Economic Activity (In Hamadan Province). *International*

Journal of Basic Sciences & Applied Research, 4(9), pp. 542–553. ISSN 2147-3749.
KIESNER, F. (2009). *Creating Entrepreneurs: Making Miracles Happen.* London: World Scientific Publishing Company. ISBN 978-98-1426-111-1.
KREISER, P. M., L. D. MARINO, P. DICKSON & K. M. WEAVER (2010). Cultural Influences on Entrepreneurial Orientation: The Impact of National Culture on Risk Taking and Proactiveness in SMEs. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(5), pp. 959–983. ISSN 1540-6520.
KURATKO, D. F. (2005). The Emergence of Entrepreneurship Education: Development, Trends, and Challenges. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29(5), pp. 577–598. ISSN 1540-6520.
LIÑÁN-ALCALDE, F. & J. C. RODRÍGUEZ-COHARD (2004). Entrepreneurial Attitudes of Andalusian University Students. In: *sre.wu.ac.at* [online]. [cit. 2017--06-12]. Available at: http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/161.pdf
LITAN, R., W. J. BAUMOL & C. J. SCHRAMM (2007). *Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity.* New Haven & London: Yale University Press. ISBN 978-0-300-10941-2.
MASON, C. & R. BROWN (2013). Creating Good Public Policy to Support High Growth Firms. *Small Business Economics*, 40(2), pp. 211–225. ISSN 0921-898X.
MASON, C. & R. BROWN (2014). Entrepreneurial Ecosystems and Growth Oriented Entrepreneurship. In: *oecd.org* [online]. [cit. 2017-06-13]. Available at: https://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-ecosystems.pdf
MATLAY, H. (2009). Entrepreneurship Education in the UK: A Critical Analysis of Stakeholder Involvement and Expectations. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 16(2), pp. 355–368. ISSN 1462-6004.
MAZZAROL, T. (2014). Growing and Sustaining Entrepreneurial Ecosystems: What They Are and the Role of Government Policy. In: *iicie.com* [online]. [cit. 2017-06-22]. Available at: http://www.iicie.com/uploads/White-Paper/1463661660SEAANZ_WP_01_2014_Mazzarol.pdf
MINISTER OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (2016). Standard Plan. State Standard Study Plan on Higher Education. In: *adilet.zan.kz* [online]. [cit. 2017-06-22]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014092
MINNITI, M. (2008). The Role of Government Policy on Entrepreneurial

Activity: Productive, Unproductive, or Destructive? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(5), pp. 779–790. ISSN 1540-6520.

MINTZBERG, H. (2004). *Managers Not MBAs: A Hard Look at the Soft Practice of Managing and Management Development.* Harlow: Prentice Hall. ISBN 978-0--273-66324-9.

MORRISON, A. (2000). Entrepreneurship: What Triggers It? *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 6(2), pp. 59–71. ISSN 1355-2554.

MUNOZ, C. & A. HUSER (2008). Experiential and Cooperative Learning: Using a Situation Analysis Project in Principles of Marketing. *Journal of Education for Business*, 83(4), pp. 214–220. ISSN 0883-2323.

OECD (2017). Higher Education in Kazakhstan 2017. In: *read.oecd-ilibrary.org* [online]. [cit. 2017-06-16]. Available at: https://read.oecd-ilibrary.org/education/higher-education-in-kazakhstan-2017_9789264268531-en#page1

POWELL, W. (1990). Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organizations. In: STAW, B. M. (Ed.). *Research in Organizational Behaviour*, 12. Greenwich, CT: JAI Press, pp. 295–336. ISBN 1-55938-029-2.

PROVAN, K. G. & P. KENIS (2008). Modes of Network Governance: Structure, Management, and Effectiveness. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(2), pp. 229–252. ISSN 1053-1858.

RAMPERSAD, G. (2016). Entrepreneurial Ecosystems: A Governance Perspective Article. *Journal of Research in Business, Economics and Management*, 7(3), pp. 1122–1134. ISSN 2395-2210.

RAMPERSAD, G., P. QUESTER & I. TROSHANI (2009). Developing and Evaluating Scales to Assess Innovation Networks. *International Journal of Technology Intelligence and Planning*, 5(4), pp. 402–420. ISSN 1740-2832.

RATTEN, V., J. FERREIRA & C. FERNANDES (2016). Entrepreneurial and Network Knowledge in Emerging Economies: A Study of the Global Entrepreneurship Monitor. *Review of International Business and Strategy*, 26(3), pp. 392–409. ISSN 2059-6014.

REGALADO, A. (2013). In Innovation Quest, Regions Seek Critical Mass. In: *technologyreview.com* [online]. [cit. 2017-06-04]. Available at: https://www.technologyreview.com/s/516501/in-innovation-quest-regions-seek-critical-mass/

ROOMI, M. A., P. HARRISON & J. BEAUMONT-KERRIDGE (2009). Women-Owned Small and Medium Enterprises in England: Analysis of Factors Influencing the Growth Process. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 16(2), pp. 270–288. ISSN 1462-6004.

SCHUMPETER, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

SHANE, S. (2003). *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual--Opportunity Nexus.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing. ISBN 978-1-781--00799-0.

SHANE, S. & S. VENKATARAMAN (2000). The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. *The Academy of Management Review*, 25(1), pp. 217–226. ISSN 0363-7425.

SOBEL, R. S. (2008). Testing Baumol: Institutional Quality and the Productivity of Entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 23(6), pp. 641–655. ISSN 0883-9026.

STEBLYAKOVA, L. (2016). Implementation of the Concept of Entrepreneurship Education as a Necessary Condition for the Fulfilment of the State Program on Industrial and Innovative Development. In: *Proceedings of the International Scientific-Practical Conference "Science Integration, Education and Production — Basis of the Implementation of the Plan of the Nation"*. Karaganda: Karaganda State Technical University. ISBN 978-601-315-131-1.

TAUSL PROCHAZKOVA, P. (2015). Various Perspectives on Entrepreneurship Education: Emerging Trends in Entrepreneurship Support. *Trendy v podnikání*, 5(2), pp. 28–36. ISSN 1805-0603.

TAYLOR, D. W. & R. THORPE (2004). Entrepreneurial Learning: A Process of Co-Participation. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 11(2), pp. 203–211. ISSN 1462-6004.

TERJESEN, S., N. BOSMA & E. STAM (2015). Advancing Public Policy for High-Growth, Female, and Social Entrepreneurs. *Public Administration Review*, 76(2), pp. 230–239. ISSN 1540-6210.

THAI, M. & E. TURKINA (2014). Macro-Level Determinants of Formal Entrepreneurship versus Informal Entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 29(4), pp. 490–510. ISSN 0883-9026.

TROSHANI, I., G. RAMPERSAD & N. WICKRAMASINGHE (2011). Cloud Nine? An Integrative Risk Management Framework for Cloud Computing. In: *pdfs.semanticscholar.org* [online]. [cit. 2017-06-17]. Available at: https://pdfs.semanticscholar.org/eb37/de0170ede16852c5184538816ed5cf00dbce.pdf

VARBLANE, U. & T. METS (2010). Entrepreneurship Education in the Higher Education Institutions (HEIs) of Post-Communist European Countries. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 4(3), pp. 204–219. ISSN 1750-6204.

WORLD BANK (2017). Doing Business 2017. A World Bank Group Flagship Report. Economy Profile 2017: Kazakhstan. In: *openknowledge.worldbank.org* [online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28478

WORLD ECONOMIC FORUM (2016–2017). The Global Competitiveness Report 2016–2017. In: *weforum.org* [online]. [cit. 2017-06-10]. Available at: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

Agipa Monobayeva, Ph.D.
Deputy Director of Doctoral Studies Department
Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
agipa.monobaeva@narxoz.kz

Petr Hájek, Ph.D.
Assistant Professor
Unicorn College, Prague, Czech Republic
petr.hajek@unicorncollege.cz

Maira Iembekova, Ph.D.
Associate Professor, Department of Public Administration
Narxoz Univesity, Almaty, Kazakhstan
maira.iembekova@narxoz.kz

Socioekonomické a humanitní studie
Socio-Economic and Humanities Studies

CALL FOR PAPERS SEHS 1/2018

Redakce časopisu *Socioekonomické a humanitní studie* vyhlašuje možnost publikování vědeckých statí, diskusních příspěvků nebo recenzí souvisejících se zaměřením časopisu.

Do čísla 2/2018 uvítáme dosud nepublikované texty v angličtině, češtině nebo slovenštině. Příspěvky zasílejte do 30. září 2018 na e-mail *sehs@sehs.cz*.

Podrobné informace a pokyny pro autory najdete na adrese *www.sehs.cz*.

The editorial board of the *Socio-Economic and Humanities Studies* announces a call for scientific articles, discussion papers or critical reviews related to the main focus of the journal.

We welcome unpublished texts in English, Czech or Slovak for the second issue of the year 2018 (2/2018), submission date 30 September 2018 to the e-mail *sehs@sehs.cz*.

Detailed information and instructions for authors can be found at *www.sehs.cz*.

INVESTICE DO VOLATILITY JAKO ODPOVĚĎ NA NÍZKÉ VÝNOSY

VOLATILITY AS AN ASSET IN LOW YIELD INVESTMENT ENVIRONMENT

Štěpán Pírko

ABSTRAKT

Pokles úrokových sazeb na historicky nejnižší úrovně se během posledních let stal klíčovým problémem řady investorů. Jednou z alternativ, jak v takové nestandardní době dosahovat výnos, je využít investiční strategie orientované na obchodování s volatilitou. Řada publikovaných studií dokládá, že ceny opcí jsou dlouhodobě vyšší, než odpovídá skutečné volatilitě podkladových aktiv, zejména akciových indexů, což vytváří prostor pro dosažení zisku využitím opcí a dalších investičních nástrojů. Závěry studií, sestrojené indexy i skutečná výkonnost portfolií založených na výše uvedeném principu prokazují, že prostor pro ziskové investiční strategie může být trvalý a je založen na ekonomických zákonitostech vyplývajících z chování investorů. Investiční strategie založené na investování do volatility tak mohou, i přes řadu rizikových faktorů, obohatit výnos portfolia tradičních cenných papírů.

Klíčová slova: *volatilita, opce, investiční strategie, pokles volatility, úrokové míry, správa portfolia*

JEL klasifikace: G11

ABSTRACT

In recent years, historically low levels of interest rates have become a key issue for many investors. One of the alternatives in search for yield is the use of investment strategies based on volatility trading. A number of published studies show that options prices are consistently overpriced with respect to the realized volatility of the underlying assets, especially equity indices, which creates room for profits through the use of options and other investment instruments. Many studies, constructed indices, and actual portfolio performance based on the above principle demonstrate that room can be created for profitable investment strategies that is permanent and is based on economic patterns resulting from investors' behaviour. In spite of a number of risk factors, investment strategies based on volatility can enhance the return of the traditional securities portfolio.

Key words: *volatility, options, investment strategy, short volatility, interest rates, portfolio management*

JEL classification: G11

1 MOTIVY, CÍLE A NÁSTROJE PRO OBCHODOVÁNÍ S VOLATILITOU

Pokles úrokových sazeb na historicky nejnižší úrovně se během posledních let postupně stal klíčovým problémem většiny investorů. Tímto fenoménem jsou nejen zasaženy investice považované za konzervativní, jako jsou termínové vklady, peněžní trh či dluhopisy, ale postupně se snižují výnosy prakticky všech dostupných investic. I geograficky tento jev ovlivnil prakticky celou planetu, když v řadě zemí zůstávají krátkodobé úrokové sazby negativní a v jiných zemích i přes zvýšení sazeb zůstává úroveň úroků historicky výrazně podprůměrná. V takových tržních podmínkách je snahou většiny investorů nalézt investiční možnosti, které by slabý výnos tradičních cenných papírů zvýšily. Jednou z možností je investovat do volatility.

Obchodování s volatilitou v posledních letech nabývá na popularitě. Příčinou rostoucího zájmu investorů je na jedné straně potřeba řídit riziko a na straně druhé dosahovat výnosu i ve zmíněném prostředí, kdy tradiční investiční nástroje nabízejí historicky podprůměrné výnosy.

Základním investičním nástrojem pro obchodování volatility jsou přirozeně opce, jelikož volatilita (tzv. implikovaná volatilita) je klíčovým parametrem ovlivňujícím jejich cenu. Dynamiku růstu popularity obchodování s opcemi

dokumentuje statistika objemů obchodů na největší světové opční burze Chicago Board of Options Exchange (CBOE). Objem obchodů na této burze v roce 2016 opět dosáhl nového rekordu na úrovni 1,18 miliardy kontraktů (CBOE, 2017-01-04).

K největšímu rozmachu obchodování s opcemi došlo v období od roku 2000 do roku 2008, když rostoucí nejistota v podobě dvou kolapsů akciového trhu a následná finanční krize vedly k růstu objemů obchodů na CBOE z 200 miliónů kontraktů až na více než miliardu kontraktů ročně. Pro představu, v roce 1973 se na CBOE zobchodovalo 1,1 miliónu kontraktů, tedy tisíckrát méně.

Vedle opcí je stále populárnějším nástrojem pro obchodování volatility futures kontrakt na VIX index. VIX index je index implikované volatility opcí na index S&P 500 počítaný a publikovaný burzou CBOE. Právě obchody s futures na VIX zaznamenaly v roce 2016 na CBOE největší dynamiku růstu, když se objemy zvýšily o 16 procent na 60 miliónů kontraktů.

Obchodování s volatilitou již není pouze doménou institucionálních investorů a profesionálních traderů, ale dostává se i do portfolií běžných investorů prostřednictvím fondů. Podle studie Institute for Global Asset and Risk Management (INGARM, 2015) vzrostl počet fondů zaměřených na obchodování s opcemi od roku 2004 během následujících deseti let z 12 na 119. V databázi fondů vedených firmou Morningstar[1] existuje 165 fondů, jejichž název obsahuje slovo „volatility", přičemž více než dvě třetiny z nich vznikly během posledních tří let.

2 DRUHY INVESTIČNÍCH STRATEGIÍ NA VOLATILITU

Obchodování s opcemi a volatilitou se postupně rozvíjelo a investoři nacházeli nespočet variant využití jak opcí samotných, tak i kombinací opčních obchodů s držením samotného podkladového aktiva. S vlnou růstu zájmu o investování do volatility vznikly i indexy měřící jejich výkonnost. Mezi nejpoužívanější patří indexy CBOE.[2]

Z pohledu účelu investiční strategie lze rozčlenit obchodování s volatilitou do tří kategorií: 1) dodatečný výnos portfolia, 2) zajištění (hedging), přesun rizika a 3) nezávislý výnos.

[1] Viz http://www.morningstar.com

[2] Viz http://www.cboe.com/products/strategy-benchmark-indexes a http://www.eurekahedge.com/Indices/CBOE

Opční investiční strategie v kategorii dodatečný výnos portfolia reprezentují například indexy CBOE S&P BuyWrite Index a CBOE S&P PutWrite Index. BuyWrite strategie znamená nákup portfolia akcií a současné vypsání call opce, tzv. vypisování kryté opce. Získávané opční prémie zvyšují výnos a snižují ztráty portfolia v případě poklesů. Cenou za tuto strategii je omezení případného nadprůměrného ziskového potenciálu. Index PutWrite měří výnos vypisování put opcí na index S&P 500. Obě strategie jsou ze své podstaty silně závislé na vývoji akciového trhu. Podle Wilshire Associates (2016) je v měřeném období 1986 až 2016 korelace CBOE S&P 500 BuyWrite indexu vůči indexu S&P 500 0,89 a korelace indexu PutWrite 0,84.

Kategorii opčních strategií zajištění a přesunu rizika lze vyjádřit např. indexy CBOE Eurekahedge Long Volatility Hedge Fund Index nebo CBOE Eurekahedge Tail Risk Hedge Fund Index. Jde o indexy výkonnosti hedgových fondů s investiční strategií orientovanou na profitování na růstu volatility. Investoři, kteří tyto strategie využívají, chtějí ochránit své portfolio pro případ silných propadů. Typickým nástrojem je nákup opcí a z toho pramení i základní nevýhoda této strategie. Kupující opce zaplatí prémii a ta je jeho ztrátou, pokud nenastanou zásadní pohyby podkladového aktiva. Investor tak v klidných dobách na finančních trzích ve formě ztrát „platí pojištění" svého portfolia a pouze v případě výrazných propadů trhu a/nebo nárůstu volatility na této strategii profituje. Výhodou je pak dosažení vysokých zisků v období propadů na akciových trzích. Například v roce 2008 index CBOE Eurekahedge Long Volatility Hedge Fund Index zaznamenal zisk 45,81 % a i za celou svoji historii od roku 2005 zaznamenal pozitivní výnos 5,93 % p.a.[3]

Kategorii nezávislého výnosu reprezentuje například index CBOE Eurekahedge Relative Value Volatility Hedge Fund Index nebo CBOE Eurekahedge Short Volatility Hedge Fund Index. Oba indexy měří skutečnou výkonnost portfolia hedge fondů orientovaných na získávání pravidelných příjmů z prodeje opcí. Strategie Relative Value jsou založeny zejména na obchodování rozdílů (spreadů) mezi dvěma souvisejícími aktivy s různou volatilitou nebo mohou používat vlastní opční oceňovací modely k vyhledávání neefektivit a arbitrážních příležitostí. Strategie Short Volatility je zaměřena na profitování z rozdílu mezi implikovanou volatilitou opcí a realizovanou volatilitou podkladového aktiva.

[3] Viz http://www.eurekahedge.com/Indices/IndexView/Eurekahedge/640/CBOE_Eurekahedge_Long_Volatility_Hedge_Fund_Index

3 VOLATILITA JAKO NÁSTROJ PRO ZVÝŠENÍ VÝNOSU PORTFOLIA

Na naposledy uvedenou kategorii opčních strategií cílících na dosažení absolutního výnosu co nejméně závislého na výnosech podkladového aktiva se zaměříme dále v této stati.

Na obrázku 1 jsou zobrazeny grafy výkonnosti indexů CBOE Eurekahedge Relative Value Volatility Hedge Fund Index (dále „Relative Value Volatility") a CBOE Eurekahedge Short Volatility Hedge Fund Index (dále „Short Volatility") a indexu S&P 500. V uvedeném období výkonnost každého indexu překonává index S&P 500, přičemž je patrné, že při nižší volatilitě. Zajímavé je sledovat chování obou strategií při globální finanční krizi v roce 2008 a při krizi státních dluhů v roce 2011. Index Short Volatility ukazuje určitou míru závislosti na akciovém trhu, nicméně poklesy v těchto krizích jsou mnohem nižší než v případě akcií. Index Relative Value Volatility dokonce prokazuje odolnost při obou krizích a velmi nízkou korelaci na vývoji akciového trhu.

Obr. 1 » Výkonnost indexů CBOE Eureka Hedge Fund a akciového indexu S&P 500

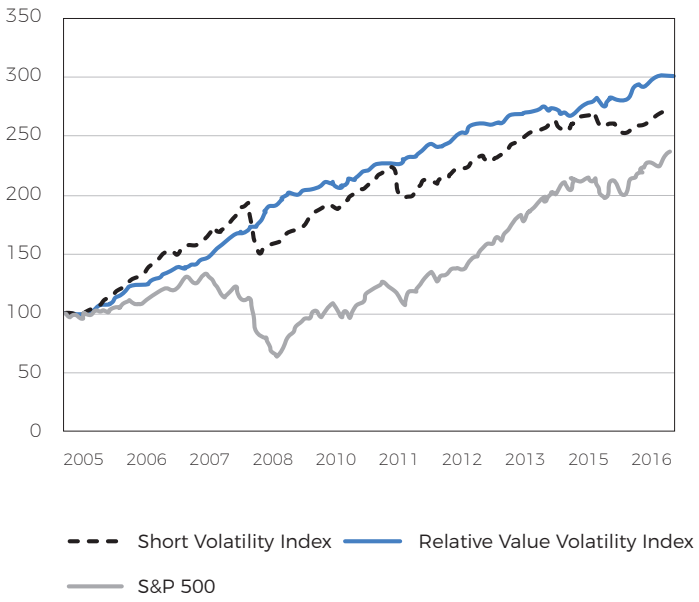

Zdroj: Eurekahedge, Bloomberg

Výše uvedené závěry jsou přesněji zachyceny statistikami uvedenými v tabulce 1. Výnosy obou opčních strategií v uvedeném období překonaly výnos akciového indexu S&P, a to v průměru o 2,17 procentního bodu ročně v případě Relative Value Volatility a 1,42 procentního bodu ročně v případě Short Volatility. Mnohem podstatnější než velikost výnosu je však jeho nezávislost na vývoji akciového trhu. Korelace výnosů strategie Short Volatility s indexem S&P 500 je 0,51, což je středně silná závislost a již z předchozího optického pohledu na grafy výkonnosti byla zjevná. Pozoruhodná je velmi slabá korelace strategie Relative Value ve výši 0,20. Obě opční strategie rovněž vykazují vysokou konzistenci výnosů, když 75 % měsíců je úspěšných v případě Short Volatility a 79 % měsíců u Relative Value Volatility.

Tab. 1 » Statistiky výkonnosti indexů CBOE Eureka Hedge Fund a akciového indexu S&P 500 v období 2005–2016

Ukazatel	Relative Value Volatility	Short Volatility	S&P 500
Průměrná roční výkonnost	9,57 %	8,82 %	7,40 %
Korelace s S&P 500	0,20	0,51	1
Procento měsíců s kladným výnosem	79 %	75 %	65 %

Zdroj: Eurekahedge, Bloomberg, vlastní výpočet

Příznivé výsledky výše uvedených statistik by mohly vést k rychlému závěru, že strategie orientované na prodej opcí a další opční obchody s volatilitou mohou obohatit tradiční portfolio cenných papírů, jelikož přinesou dodatečný výnos, který navíc může být i slabě korelovaný s výnosem akcií.

Před seriózním zařazením strategie založené na obchodování s volatilitou do portfolia je nutné si položit zásadní tři otázky:

1) Z jakého důvodu je prodej opcí profitabilní?
2) Bude tento ziskový potenciál existovat i v budoucnu?
3) Jaká jsou rizika prodeje opcí?

Na tyto otázky se pokouší nalézt odpovědi následující tři oddíly.

4 EKONOMICKÁ PODSTATA VÝNOSU PŘI PRODEJI VOLATILITY

Stabilně dosahovaný výnos opčních strategií upoutal pozornost mnoha investorů i akademické sféry. Proto je dostupných mnoho studií, které se otázkou ekonomické podstaty dosahování výnosu pomocí opčních strategií zabývají.

Nejčastěji uváděným zdrojem výnosu strategií prodeje opcí je rozdíl mezi implikovanou volatilitou opcí a skutečně dosaženou volatilitou podkladového aktiva. Již autoři slavného oceňovacího modelu Fisher Black, Myron Scholes a Robert Merton tvrdili, že skutečné ceny, za které jsou opce nakupovány a prodávány, se systematicky odchylují od hodnot, které predikují jejich vzorce s tím, že kupující platí za opce konzistentně vyšší cenu, než odpovídá jejich formuli.

Grant, Krag, Lui (2007, s. 4) také přicházejí se zjištěním nadhodnocené ceny opcí: *„Nacházíme značnou rizikovou prémii obsaženou v cenách opcí na index S&P 500. V období od ledna 1996 do září 2007 dosahoval průměrný rozdíl mezi implikovanou a následně realizovanou volatilitou 2,3 procentního bodu a rozdíl 10 procentních bodů u put opcí daleko mimo peníze.“*

Jako příčinu tohoto výnosu vidí poptávku investorů po zajištění portfolií, tedy investorů opce nakupujících. Možnost zajištění se proti krátkodobým nepříznivým tržním výkyvům není zdarma. Kupující put opcí musí platit dostatečnou prémii, aby přilákali dostatečné množství prodávajících, kteří budou tvořit protistranu obchodu. Prodávajícími jsou poskytovatelé likvidity (market makeři) nebo investoři.

Také Bondarenko (2003, s. 11) uvádí, že put opce na index S&P 500 jsou systematicky předražené: *„Ekonomický dopad nadhodnocení put opcí se jeví jako obrovský. Odhadujeme, že kumulativní přesun bohatství od kupujících k prodávajícím opcí na index S&P 500 dosáhl ve sledovaném období 18 miliard dolarů.“* Sledované období bylo 1987 až 2000. Rovněž doplňuje, že *„aby opce na penězích*[4] *skončily ziskem, musel by se krach akciového trhu v rozsahu října 1987 opakovat 1,3krát ročně“* (tamt., s. 2).

[4] Opce na penězích (at-the-money, ATM) jsou opce, které mají realizační cenu (strike price) rovnu aktuální tržní ceně.

Winning, Tongberg, Jones (2011) ukazují, že nadhodnocenost opčních prémií oproti skutečné realizované volatilitě je u opcí na akciové indexy konzistentně přítomna od roku 1990. Jejich studie uvádí, že implikovaná volatilita byla vyšší než realizovaná u 86,9 % sledovaných měsíců a průměrný rozdíl mezi implikovanou a realizovanou volatilitou byl 4,5 procentního bodu.

Burnaby-Atkins (2012) uvádí, že implikovaná volatilita opcí na index S&P 500 v jím sledovaném období převýšila realizovanou volatilitu o 4,02 procentního bodu a v případě britského akciového indexu FTSE o 3,1 procentního bodu. Za zajímavý označil jev chování volatility po krizi a vidí jej jako jednu z hlavních příčin zisků při vypisování opcí. Vzestup volatility při panice na trzích je velmi prudký až skokový. Následný pokles volatility na obvyklé úrovně je však velmi pozvolný a může trvat řadu měsíců, i když skutečná volatilita trhů je již mnohem nižší. Toto období představuje „žně" pro opční obchodníky. Burnaby-Atkins to vysvětluje psychologií investorů, kteří ještě dlouhou dobu po skončení krize mají obavy o její návrat a platí za opce přemrštěné ceny.

Capital Trading Group (2013) vysvětluje trvale nadhodnocenou cenu opcí třemi důvody: 1) prémie za korelaci, 2) nerovnováha v nabídce a poptávce a 3) neracionální očekávání ohledně budoucích krachů na akciovém trhu. Body 2 a 3 jsou analogické s ostatními studiemi, za pozornost stojí bod 1. Prémie za korelaci dle studie znamená nutnost podstatně vyššího výnosu pro investory do strategií orientovaných na prodej opcí vzhledem ke korelaci těchto strategií s akciovým trhem v případě strmých poklesů. O tomto více v oddílu o rizicích prodeje opcí dále.

Bollen, Whaley (2004) šli ve své studii do hloubky trhu, kdy pomocí tzv. tick dat o každém jednotlivém pohybu na trhu zjistili, že aktivitám při obchodování put opcí dominují kupující s největším přetlakem kupujících v opcích mimo peníze a hluboko mimo peníze.[5] To je konzistentní s předpokladem nadhodnocenosti opčních prémií z důvodu vysoké poptávky po hedgingu portfolií akciovými investory.

Řada autorů již dokonce označuje strategii prodeje opcí za třídu aktiv (asset class), podobně jako akcie, dluhopisy, nemovitosti apod. Například Grant, Krag,

[5] Opce mimo peníze (out-of-the-money, OTM) jsou opce, které mají realizační cenu (strike price) pod aktuální tržní cenou podkladového aktiva v případě put opcí a nad touto cenou v případě call opcí.

Lui (2007, s. 3) uvádí, že *„třída aktiv by měla splňovat 3 vlastnosti: 1) dlouhodobé výnosy, které nejsou závislé na umění investora nebo manažera; 2) výnosy dostatečného rozsahu, které umožní nezanedbatelnou investici; 3) významný přínos diverzifikace v nepříznivých tržních podmínkách. Ukazujeme, že volatilita akciových indexů splňuje všechna tři uvedená kritéria"*.

Označovat volatilitu jako aktivum může znít poměrně odvážně, zejména když investice „do volatility" není zcela jednoduchá, a i výše uvedené indexy Eurekahedge CBOE jsou indexy aktivně řízených investičních strategií v hedge fondech. Nicméně vzhledem k výše uvedeným důkazům o trvale nadhodnocených opčních prémiích na akciových indexech je zřejmé, že určitý prostor pro trvale dosahovaný zisk zde existuje a to je jedna z charakterových vlastností aktiva.

Považování volatility za aktivum podporuje i burza CBOE, která s pojmem volatility de facto pracuje jako s třídou aktiv. Její produkty jako takové poskytují přirozenou míru výnosu závislého na volatilitě trhu i bez aktivního řízení investiční strategie manažerem. Na svých stránkách benchmarků strategií[6] uvádí řadu automatických investičních strategií orientovaných na volatilitu, které dle veřejně známých a pevných pravidel poskytují určitou míru výnosu a rizika, a je tak možné je považovat za aktivum, podobně jako index S&P 500.

Například index CBOE PutWrite je investiční strategie definovaná[7] jako trvale opakovaný prodej put opcí na index S&P 500 s expirací za 1 měsíc se strike cenou na úrovni aktuální tržní ceny (ATM). Hotovost je investována do amerických pokladničních poukázek. Objem prodaných opcí se každý měsíc mění a je omezen tak, aby maximální možná ztráta z prodaných opcí byla pokryta drženými peněžními prostředky. Dle posledních statistik[8] dosáhl výnos této strategie v období od 1986 až 2016 v průměru 9,9 procenta ročně při směrodatné odchylce výnosů 10,2 procenta. Pro srovnání ve stejném období činil výnos indexu S&P 500 v průměru 9,5 procenta ročně při směrodatné odchylce 15,3 procenta.

[6] Viz http://www.cboe.com/products/strategy-benchmark-indexes

[7] Viz http://www.cboe.com/products/strategy-benchmark-indexes/putwrite-indexes/cboe-s-p-500--putwrite-index-put

[8] Viz http://www.cboe.com/micro/put/15421-put-factsheet-feb24.pdf

5 BUDE PRODEJ VOLATILITY NÉST VÝNOSY I NADÁLE?

V případě akcií nebo dluhopisů zřejmě málokdo povede spor ohledně toho, zda jsou to investiční aktiva a zda budou v budoucnu investorům poskytovat výnos. I přes poklesy cen, paniky a krize je dlouhodobý výnosový potenciál jmenovaných dvou aktiv daný jejich ekonomickou podstatou, tedy přesunem kapitálu na kapitálovém trhu. Lze obdobný závěr učinit ohledně prodeje opcí?

K tomuto tématu Grant, Krag, Lui (2007, s. 7) uvádí: *„Často jsme dotazováni, proč prémie v implikované volatilitě opcí není stlačena na nulu arbitražéry. Odpovídáme, že objem prostředků arbitražérů je historicky relativně velmi malý oproti poptávce po zajištění a rovněž pro arbitráž existují určitá omezení. Věříme, že mezeru na trhu musí zaplnit investoři. I když na trh vstupují noví investoři, jak ukazujeme, postačí jen velmi malá riziková expozice vůči volatilitě k dosažení solidních zisků při akceptovatelné míře rizika. To dle našeho názoru znamená, že není pravděpodobné, že investice do volatility převýší poptávku po hedgingu."*

Pakliže zdrojem výnosů při prodeji opcí je trvale vyšší implikovaná volatilita než následně dosažená skutečná volatilita, je další osud výnosů prodeje opcí závislý na tom, zda tento jev bude pokračovat. Neboli zda bude na trhu dostatek investorů s potřebou nakupovat opce s různými motivy, především jako ochrany pro jejich portfolia.

V této souvislosti je vhodné si představit, že opční trh je svojí podstatou fungování velmi podobný produktu, který důvěrně zná většina z nás — pojištění. Srovnejme například havarijní pojištění motorového vozidla s obchodem s opcemi na akciový index. Majitel automobilu (držitel akciového portfolia) se obává jeho havárie nebo odcizení (propadu na akciovém trhu). Proto sjedná pojistku (nakoupí put opci) a za tu zaplatí pojišťovně (prodávajícímu put opce) pojistné (opční prémii). Pokud během pojistného období (doby expirace opce) k pojistné události nedojde (akciový trh dostatečně nepropadne), zůstává pojistné (opční prémie) pojišťovně (prodávajícímu opce). Pokud dojde k havárii nebo odcizení vozidla (akciový trh výrazně propadne), je pojišťovna (prodávající opce) povinna uhradit vzniklou škodu (ztráty odpovídající poklesu trhu) majiteli pojistky (kupujícímu opce). Pojišťovny dlouhodobě vydělávají na tom, že na pojistném vyberou více, než zaplatí na pojistných plněních, tedy statisticky odhadnutých

výskytech pojistných událostí krát jejich finanční dopad. Analogicky investoři prodávající opce trvale vydělávají na tom, že inkasují na opčních prémiích více, než jsou povinni vyplatit na ztrátových obchodech při nepříznivém vývoji cen podkladových aktiv (implikovaná volatilita je vyšší než realizovaná volatilita).

Spíše na okraj lze na téma atraktivity pojišťovnictví zmínit prohlášení Warrena Buffetta, že jeho největší investiční chybou bylo v roce 1965 nakoupit Berkshire Hathaway. Spočítal, že pokud by tytéž peníze vložil do pojišťovnictví, jeho majetek by dnes činil více než 200 miliard dolarů. To je více než dvojnásobek současného jmění aktuálně druhého nejbohatšího muže planety.

Pokud bychom tvrdili, že opce jsou předražené dočasně a jejich kupující si časem uvědomí svůj omyl, pak bychom rovněž museli konstatovat, že ceny pojistek jsou předražené a racionálně uvažující „homo economicus" postupně dojde k závěru, že pojišťovat se nemá smysl, jelikož takové počínání nese jednoznačnou ztrátu. Analogicky bychom museli konstatovat konec sázek a loterií, jelikož i v tomto oboru jsou pravděpodobnosti nakloněny proti jejich uživatelům a ti dlouhodobě zaručeně prodělávají. Je zřejmé, že podobně jako u pojištění nebo sázek si i v případě opcí kupující platí určitou službu.

Z tohoto behaviorálního pohledu je dosti pravděpodobné, že podobně jako nezaniknou pojišťovny a sázkové kanceláře, ani podnikání investorů prodávajících opce neskončí.

6 RIZIKA PRODEJE VOLATILITY

Z výše uvedených faktů ohledně prodeje opcí by šlo učinit závěr, že jde o snadnou cestu k jistým ziskům. Nicméně jako každé aktivum i investování do volatility má svoje úskalí.

Na prvním místě je určitě nutné uvést možnost zmenšení ziskového prostoru, jak již bylo dříve diskutováno. I když řada studií i argumentace výše ukazují, že poptávka po opcích z motivu zajištění portfolií stále převyšuje nabídku, zájem investorů o výnosy z opční volatility také silně roste, jak bylo uvedeno v úvodu tohoto článku. To může snížit ziskový prostor a údaje o výkonnosti strategií zaměřených na prodej volatility v posledních několika letech opravdu klesají. Je však otázkou, zda není příčinou tohoto jevu pokles výnosů všech aktiv související

s extrémně uvolněnou měnovou politikou centrálních bank po krizi v roce 2008.

Dalším rizikem prodeje opcí je fakt, že od roku 1987 finanční trhy neprošly žádným skutečně extrémním krátkodobým šokem, a to včetně finanční krize v roce 2008. Jak uvádí Chen, Tindall (2013), v posledních letech nastalo mnoho výrazných pohybů, ale žádný z nich nepřekročil 12 procent denně. Investoři s krátkou pamětí tak mohou považovat své strategie za profitabilní, dokud volatilita zůstane v rozumném rozmezí. Nicméně studium delší historie ukazuje, že volatilita může být mnohem výše. Na historii indexu S&P od roku 1928 se ukazuje, že došlo k řadě jednodenních pohybů o více než 10 procent, například 19. října 1987 o –20,47 procenta a 28. října 1929 o –12,94 procenta. Dle svých výpočtů Chen a Tindall uvádějí, že jednodenní pokles indexu o 10 procent může investorovi prodávajícímu put opce způsobit ztrátu více než 40 procent a jednodenní pokles trhu o 20 procent může způsobit ztrátu převyšující investorův kapitál.

ZÁVĚR

Obchodování s volatilitou se v posledních letech těší stále rostoucímu zájmu investorů. Kromě opcí, tradičních investičních nástrojů pro implementaci investičních strategií s cílem profitovat na volatilitě, se rozvíjejí i další investiční nástroje — futures na index volatility VIX a desítky fondů obchodujících s volatilitou. Hlavní příčinou rostoucí popularity investování do volatility jsou zvýšená rizika a klesající výnosy tradičních investičních nástrojů, jako jsou akcie nebo dluhopisy.

Investice do volatility může plnit řadu různorodých funkcí. Od zajištění portfolia proti propadům přes obohacení výnosu stávajícího akciového portfolia až po dosažení tržně nezávislého výnosu. Jak ukazují statistiky indexů sledujících výkonnost investičních strategií orientovaných na prodej opcí nebo arbitráže s volatilitou, mohou takové strategie dosahovat srovnatelného výnosu s akciovými trhy při nízké míře korelace s nimi.

Řada studií ukazuje, že rozdíl mezi implikovanou volatilitou opcí a následným skutečným kolísáním podkladových aktiv poskytuje nemalý a trvalý potenciál pro dosažení výnosu prostřednictvím prodeje opcí. I když se objevují i varovné hlasy, za současných tržních podmínek může začlenění strategie založené na prodeji opcí prospět tradičnímu portfoliu cenných papírů v podobě zvýšení výnosu a snížení rizika.

LITERATURA

BOLLEN, N. a R. WHALEY (2004). Does Net Buying Pressure Affect the Shape of Implied Volatility Functions? *The Journal of Finance*, 59(2), s. 711–753. ISSN 1540-6261.

BONDARENKO, O. (2014). Why are Put Options so Expensive? In: *papers.ssrn.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=375784

BURNABY-ATKINS, H. (2012-12-04). Short Volatility as a Strategy. In: *ljmpartners.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: https://www.ljmpartners.com/sites/default/files/document_library/short_volatility_as_a_strategy_lsl_research_2012.pdf

CAPITAL TRADING GROUP (2013). Volatility: Capitalizing on Fear and Greed. In: *ljmpartners.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: https://www.ljmpartners.com/sites/default/files/document_library/ljm_volatility_white_paper_-_capitalizing_on_fear_and_greed.pdf

CBOE (2017-01-04). CBOE Holdings Reports Trading Volume for December and Full Year 2016. In: *ir.cboe.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: http://ir.cboe.com/~/media/Files/C/CBOE-IR-V2/press-release/2017/cboe-holdings-volume-report-dec-2016.pdf

GRANT, M., G. KRAG a J. LUI (2007-11-15). Volatility as an Asset. In: *altavra.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: http://www.altavra.com/docs/thirdparty/volatility-as-an-asset-class.pdf

CHEN, J. a M. TINDALL (2013-12). Volatility-Selling Strategies Carry Potential Systemic Cost. In: *dallasfed.org* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: https://www.dallasfed.org/research/eclett/2013/el1312.aspx

INGARM (2015). Performance Analysis of Options-Based Equity Mutual Funds, Closed-End Funds, and Exchange-Traded Funds. In: *ingarm.org* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: http://ingarm.org/download/performance-analysis-of-options-based-equity-mutual-funds-closed-end-funds-and-exchange-traded-funds/

WILSHIRE ASSOCIATES (2016-08). Three Decades of Options-Based Benchmark Indices with Premium Selling or Buying: A Performance Analysis.

In: *cboe.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: http://www.*cboe.com*/micro/buywrite/wilshire-2016-benchmarks-30-years.pdf
WINNING, E., K. TONGBERG a A. JONES (2011). Highlights from the Benefits of Selling Volatility. In: *cboe.com* [online]. [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: https://www.cboe.com/micro/buywrite/cambridge-2011-highlightsfromsellingvolatility.pdf

Štěpán Pírko
pirko@colosseum.cz

1/2018 Vol.8

Socioekonomické a humanitní studie
Socio-Economic and Humanities Studies

Socioekonomické a humanitní studie jsou odborný recenzovaný časopis, jehož posláním je na vysoké odborné úrovni prezentovat výsledky vědecko-výzkumné práce autorů z oblasti socioekonomických a humanitních věd. Časopis je zařazen na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice a do mezinárodních databází ERIH PLUS a EBSCO.

Články publikované v ***Socioekonomických a humanitních studiích*** mají charakter původních statí, diskusních příspěvků nebo recenzí odrážejících aktuální stav bádání v oblasti sociálních, ekonomických a humanitních věd. Předpokládá se, že příspěvek nabízený k uveřejnění nebyl dosud nabídnut jinému vydavateli.

Obsah rukopisů posuzují anonymně minimálně dva nezávislí recenzenti a projednává redakční rada časopisu. O výsledku recenzního řízení uvědomí redakce autora písemně. Na uveřejnění článku neexistuje právní nárok.

Podrobné pokyny najdete na webové stránce: www.sehs.cz.

Socio-Economic and Humanities Studies is a scientific journal. Its mission is to present the results of scientific research work and acitivities of authors in the field of socio-economic sciences and humanities. The journal is listed on the List of Peer-Reviewed Non-Impacted Periodicals issued in the Czech Republic and included in the ERIH PLUS and EBSCO international databases.

Manuscripts published in this journal have the character of articles, discussion papers and reviews, reflecting the current state of research in social sciences and humanities. It is assumed that any article offered for publication has not been offered for publication to any other publisher.

The content of each manuscript is assessed anonymously by at least two independent reviewers and discussed by the editorial board of the journal. The editor informs the author about the outcome of the review process. No legal obligation exists to publish any submitted paper.

Detailed information can be found at: www.sehs.cz.